

Vojni poraz Kraljevine i sudbina srpskog naroda

Aprilski rat kao „nedovršeni“ rat

Hitlerovo munjevito reagovanje na prevrat u Beogradu 27. marta, bilo je određeno i vojnim razlozima: raščišćavanjem situacije na jugu Evrope pre nego što Vermaht krene u dugo iščekivani pohod na Istok, o čemu je već decembra 1940. bio utvrđen vojni plan. Nova vlada u Beogradu bila je do kraja neprihvatljiva, samim tim što je uvredila vođu nemačkog naroda, pokazala po Hitlerovom mišljenju neviđenu drskost, usudivši se da ruši režim koji je pokazao spremnost da se prikloni njegovoj volji. Strahovao je i od toga da novu vladu ne iskoriste Britanci i Grci u cilju obrazovanja jedinstvenog južnog fronta. Stoga se Hitler nije ni obazirao na to što vlada nije istupila iz Pakta i što je izrazila volju da bude lojalna. Napadom na Jugoslaviju i Grčku, kao i kasnije na Krit, gde je bila angažovana velika vazduhoplovna sila sa padobranskim jedinicama, Hitler je morao odložiti početak operacije „Barbarosa“ za četiri nedelje, a kasnije za pet nedelja (od 15. maja na 22. jun 1941. godine), što će se pokazati sudbonosno za nemačku kampanju na Istoku.

Jugoslavija je bila napadnuta od tri države: Nemačke, Italije i Mađarske. Granice zemlje, duge preko tri hiljade kilometara, činile su odbranu zemlje nemogućom. Bugarska nije učestvovala aktivno u operacijama protiv Jugoslavije i Grčke da ne bi dala povoda Turskoj, dok je Rumuniji bila namenjena preventivna uloga prema SSSR-u.¹¹ Mađarske trupe počele su dejstvovati 10. aprila 1941, posle proglašenja NDH.

Hitler je u svom govoru nemačkom narodu 6. aprila 1941. oko 6 časova preko radija osudio „vojnu kliku“ u Beogradu, koja je većito organizovala vojne udare i sastojala se od britanskih „plaćenika“, izvela protivudar i srušila vladu koja je težila miru s Nemačkom. „Tim povodom došlo je do ispada, koji su predstavljali sramotu u životu naroda koje Nemački Rajh - kao velika sila, nije bio voljan da strpljivo

¹¹ Nemačka je u Rumuniji imala vazduhoplovne baze. Kod nemačke Vojne misije u Rumuniji nalazilo se 6 pešadijskih divizija i 2 oklopne divizije. Bugarska i Rumunija dobile su svojim navodnim neutralnim držanjem zadatak da omoguće da se nemačke snage u ovim zemljama neometano grupišu pred očima vojske Kraljevine Jugoslavije koja nije smela preduzimati protivmere da ne povredi „neutralnost“ pomenutih zemalja - V. Terzić, n.d., 2, 88.

podnosi". Redao je primere napada na nemačkog poslanika, pomoćnika vojnog izaslanika, mnoge činovnike, zastupnike nemačkih firmi, izložbi, radnji, biroa, škola, koje su demolirane i opustošene, primere progona i zlostavljanja nemačkih manjina, izmišljajući i preuveličavajući napade i vređanja kako bi se prema oprobanom načinu nacističke diplomatije i politike nemački napad učinio što opravdanijim. Krivica je pripisana onim „kreaturama" koje su još 1914, sarajevskim atentatom, odvuikle svet u ratnu katastrofu („ogromnu nesreću"). Po Hitleru, organizovala ih je i finansirala britanska obaveštajna služba. Hitlerova propaganda dobrim delom doprinosila je širenju teze da je u pitanju bio prevrat čija je inscenacija bila isključivo britanska. Koliko je Hitlerova akcija bila uperena protiv Srba najbolje se može videti iz činjenice da je Hitler jugoslovensku vladu dosledno nazivao „srpskom vladom". Time je davao odušak provali svoje srbofobije, a na drugoj strani, u započetom ratu stavljao do znanja ostalim narodima Jugoslavije da Treći rajh ne ratuje protiv njih, čime je računao na razaranje odbrane zloupotrebom nacionalnih protivrečnosti, i onako više nego zaoštrenih. Smatrao je da krivica leži isključivo na srpskoj strani, koja je prizvala silu koja će je sada uništiti. Bio je izričit, ističući da nemački narod nema nikakvog povoda da se bori protiv Hrvata i Slovenaca, ali želi da se obračuna sa onom „srpskom izdajničkom klikom u Beogradu koja misli da može Balkan po drugi put staviti na raspolaganje britanskom atentatu protiv evropskog mira". Antisrpska nota izbijala je i iz drugih ocena u Hitlerovom ratnom proglasu: da je reč o „beogradskim uzurpatorima" i „beogradskom zavereničkom krugu", koji mora biti srušen.²⁾ Od tada, 27. marta, pa do svog kraja, bez obzira na neka taktička odstupanja, Hitler je zadržao oštri i nepomirljivi antisrpski kompleks koji će za vreme rata uveliko opredeljivati nemačku politiku i mere protiv srpskog naroda.

U Hitlerovoj dnevnoj zapovesti vojnicima jugoistočnog fronta izražavalo se očekivanje da oni neće biti manje hrabri od vojnika onih nemačkih divizija koje suse u jesen 1915. „pobedonosno borile na istom području, kojim vi sada nastupate".

Iz govora „vođe" i njegove dnevne zapovesti vojnicima Jugoistočnog fronta izvirali su i ostali nemački akti i izjave kojima se objašnjavao i opravdavao rat protiv Kraljevine Jugoslavije. Joahim fon Ribentrop ponavljao je reči svog Firera o „kliku srpskih notornih zaverenika u Beogradu", koji su se udružili sa Britancima, ali nemačka vojska koja maršuje daće i jednima i drugima („srpskim zaverenicima") lekciju. Nemačka vlada je u svojoj Deklaraciji o napadu na Jugoslaviju prevrat nazvala koliko „glupim", toliko i „zločinačkim". Poput Hitlera, uspostavljala je kontinuitet između 1914. i 1941, jer se navodno radilo o „ozloglašanim zaverenicima čija su teroristička dela odvajkada činila Balkan nesigurnim". Nemačka akcija je tumačena kao uspostavljanje mira i bezbednosti na jugu Evrope putem vojničkih snaga Trećeg rajha.

²⁾ Isto, 283-286.

Istovremeno je izdat Memorandum vlade Trećeg rajha, u kome je stajalo daje „vladajuća srpska militaristička klika“ objavljivanjem opšte mobilizacije dala do znanja svoje napadačke namere. Jugoslavija je izjednačavana sa Srbijom, navodnim preuzimanjem od „stare Srbije“ uloge potpaljivača rata.³ Odgovornost za rat svaljivana je na Jugoslaviju jednostavnom zamenom teza: žrtva je postajala napadač, a napadač žrtva

/ U zapisniku sa konferencije od 27. marta, na kojoj je Hitler doneo Odluku o uništenju Jugoslavije kao države, zabeleženo je da treba računati da će Hrvati prilikom napada biti na nemačkoj strani, te da će im se zagarantovati prikladan politički poredak (kasnije autonomija). Unutrašnja politička zategnutost u Jugoslaviji pojačaće se političkim obećanjima Hrvatima, stajalo je u Direktivi za napad na Jugoslaviju. Hitler je u pismu Musoliniju, upućenom u noći 27/28. marta, stavio do znanja Dučeu da se pored bugarske, a pre svega mađarske saradnje, mora voditi računa i o separatističkim tendencijama Hrvata, koje reprezentuje Ante Pavelić. „Smernice za propagandu protiv Jugoslavije“ Vrhovne komande nemačke kopnene vojske od 28. marta 1941. naglašavale su da se prema Hrvatima i Makedoncima, koji su bili izloženi pritisku „velikosrpske hegemonije“, ima nastupiti kao prema prijateljima, koje nemačka vojska želi sačuvati da ih srpski šovinisti ne bace na ratište, gde će bez koristi ginuti za engleske interese. I u Predlogu za koordinaciju nemačkih i italijanskih operacija protiv Jugoslavije, koja je izdala Vrhovna komanda nemačke oružane sile, navodilo se da je za unutrašnje političko razbijanje jugoslovenske državne teritorije naročito poželjno u svakom pogledu izaći u susret hrvatskim težnjama za samostalnošću i da se Hrvati imaju retirirati kao prijatelji Osovine. Smatralo se celishodnim da se hrvatska teritorija poštedi od vazdušnih napada.⁴

Izdvojeni, privilegovani stav Nemaca prema Hrvatima konstanta je njihovog ponašanja. Mada je Nemačka nastojala da mirnim putem pridobije Jugoslaviju na svoju stranu do 27. marta, njena obaveštajna služba računala je na loše stanje nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, faktički srpsko-hrvatskih odnosa, što se uvek moglo iskoristiti za razbijanje Jugoslavije. Obračun u ratu koji je predstojao imao se izvršiti sa Srbijom i Srbima, a ne sa Hrvatima, Makedoncima i jugoslovenskim manjinama. Loši srpsko-hrvatski odnosi bili su mlinski kamen oko vrata Jugoslavije, koju je Nemačka - sa ostalim revizionističkim državama - mogla zateći uvek kada proceni. Hrvati su u nemačkoj politici bili trajna protivteža Srbima na Balkanu. I tradicionalno gledano bili su im bliži. Kraljevina je, kao nacionalno nehomogena iznutra, bila i te kako

³ Nemačka vlada je isticala prijateljsku politiku Trećeg rajha prema Jugoslaviji za vreme M. Stojadinovića, koja je za privremeno bila oslabljena njegovim padom, ali je stavljena na „solidnu osnovu“ Bečkim sporazumom od 25. marta 1941. koji je Jugoslaviji pružio „dalekosežne garancije“ - Isto, 285.

Direktiva o pripremanju napada na Jugoslaviju u propagandnom smislu - Isto, 43.

ranjiva, što nemačka politika nije nijednog trenutka ispuštala iz vida. Odnos Trećeg rajha prema Jugoslaviji do 27. marta nije, prema tome, bio izraz prihvatanja jugoslovenske države unapred i za sva vremena, već je proisticao iz pragmatičnih ekonomskih interesa za održavanjem njene celine, planova za preuređenje Jugoistoka u „novom poretku" i trenutnih procena ratne celishodnosti da se Vermaht ne angažuje u ratu protiv Jugoslavije, nalazeći se pred intervencijom protiv Grčke i dalekosežnim planom na Istoku.

Napad je počeo bez objavljivanja rata u noći 5/6. aprila 1941. zauzimanjem Sipa, na Dunavu. Oko 5,10 časova nemačka avijacija je bombardovala jugoslovenske aerodrome kod Skoplja, Kumanova, Niša, Zagreba, Brežica i Ljubljane. Oko 6,30 italijanska avijacija je sa baza u Italiji i Albaniji napala aerodrome, pristaništa i pomorske baze na tlu Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Bosne i Slovenije. Oko 6,45 časova Nemci su sa aerodroma u Mađarskoj, Rumuniji i Austriji izveli teroristički napad na Beograd, koji je 3. aprila bio proglašen za nebranjen grad. Napadi na Beograd ponovljeni su još tri puta 6. aprila, u noći 6/7. aprila i sledećeg dana, 7. aprila.⁵ Nemačka avijacija je svojom aktivnošću sprečavala mobilizaciju, koncentraciju i grupisanje Jugoslovenske vojske.

Na glavnom i prvom udaru 4 vazdušne flote Trećeg rajha, kojom je komandovao general-pukovnik Aleksandar Ler, našao se glavni grad Jugoslavije. Operacija je imala izrazito osvetnički pečat. Treći rajh i njegov vođa svetili su se Beogradu i njegovim stanovnicima za slobodarsko raspoloženje iskazano posle prevrata. U operaciji „Kazna" („Strafgericht") Komande vazdušne flote usvojene u Beču, 31. marta 1941, stajalo je pod b) da je zadatak vazduhoplovstva „razaranja Beograda velikim napadom". Prvi napad izvelo je 234 bombardera uz pratnju lovaca. Pored državnih nadležstava, vojnih i civilnih, objekti napada bile su i stambene četvrti, bolnice, podzemna skloništa po parkovima. Sa osvetom je trebalo posejati paniku, slomiti duh građanstva, paralisati rad državnih ustanova, izazvati demoralizaciju najširih razmera. Bombardovanje glavnog grada nastavila su se istog dana: oko 11 časova, oko 14 časova i predveče. Vazdušna odbrana pokazala se nemoćnom pred navalom nemačke vazdušne sile, iako su piloti 6. lovačkog puka oborili 10 nemačkih aviona. Nemci su zlonamerno javljali o bombardovanju „tvrđave Beograd", iako se radilo o nebranjenom gradu i napadima na civilne i sanitetske objekte, te podzemna skloništa, zahvaljujući skici koju su dobili od petokolonaških elemenata.⁶ Kapetan

⁵) Protiv nemačkih bombarderskih formacija praćenih lovcima, koji su napadale glavni grad Jugoslavije, istakao se Šesti lovački puk koji je izgubio 13 aviona - Isto, 304.

⁶) Bombardovani su sledeći objekti: željeznička stanica, električna stanica, zgrada Pošte, telegrafa i telefona, zgrada Ministarstva vojske i mornarice, Glavnog generalštaba i Vojne akademije, Dvor na Dedinju, Gardijska kasarna u Topčideru, Komanda žandarmerije, Zemunski aerodrom, Učiteljski dom, Dorćol, Kalenića pijaca, školske zgrade, bolnice, stambene zgrade, skloništa PAZ-a po parkovima. Ako je postojala namera, onda su Nemci bombardovanjem Narodne biblioteke izvršili i kulturni genocid - Prema izveštaju Tehničke direkcije opštine grada porušeno je 714, a teže oštećeno

Vladimir Kren, kao organizovani ustaša, 3. aprila 1941. prebegao je iz Zagreba u Austriju i Nemcima dao podatke o letačkom rasporedu Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva.⁷⁾

Nemačka avijacija istovremeno je bombardovala i saobraćajne objekte u Makedoniji, Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, kao i aerodrome kod Skoplja, Uroševca i Prištine.

Mada je neprijatelj uspeo prvog dana rata da uništi deo aviona ratnog vazduhoplovstva na tlu, lovačka i bombarderska avijacija pokazala je znake patriotizma i heroizma u sukobu sa daleko nadmoćnijom nemačkom i italijanskom „vazдушnom armadom“. Nemci i Italijani prvog dana rata zagospodarili su nebom, oborili 38 aviona u vazduhu i 77 uništili na zemlji, dok su nemački gubici iznosili 21 a italijanski dva aviona. Jugoslovenska bombarderska avijacija uzvraćala je napadima na nemačke aerodrome, železnički saobraćaj i oklopne i motorizovane kolone u oblasti Sofije, Radomira i Ćustendila, zatim na pravcu Ćustendil - Kriva Palanka, a u Rumuniji u rejonu Temišvara i Arada, severno od Maribora i u području Skadra,⁸⁾ ali se radilo o neravnopravnim protivnicima i u vazduhu i na kopnenom frontu. Jugoslovenska avijacija bombardovala je i gradove u Albaniji: Skadar, Lješ, Drač, Zadar; bombardovani su i Pečuj, Grac, Temišvar, Arad.

Nemačko bombardovanje pokidalo je veze između jedinica, onemogućavalo kretanje jedinica bez vazdušne zaštite, izazivalo nevericu u otpor iskazanoj sili, prouzrokovalo strah i paniku u pozadini i na frontu. Svako komandovanje i koncentrisanje snaga unapred je bilo presečeno. Svjesni da pred sobom imaju oklopne jedinice, a u vazduhu nadmoćnu, gospodareću avijaciju Trećeg rajha, vojnici su gubili samopouzdanje. Odnos snaga unapred je ubijao smisao svakog otpora.

Treća grupa armija Jugoslovenske vojske, koja se nalazila pod komandom armijskog generala Milana Nedića, imala je praktično najvažniji zadatak: da odbranom Makedonije i upadom u Albaniju obezbedi odstupanje Jugoslovenske armije prema jugu, kao što je bilo predviđeno ratnim planom. Na pravcu Ćustendil - Kriva Palanka - Kumanovo - Skoplje dejsvovala je nemačka Druga oklopna grupa, sastavljena od tri divizije sa 600 tenkova. Ovoj grupi snažan otpor pružila je Moravska divizija kod Stracina, pretrpevši velike gubitke od tehnički daleko nadmoćnijeg neprijatelja koga su izdašno pomagale vazdušne snage. Tim je bio otvoren put ka Kumanovu i Skoplju. Bilo je više nego jasno da je glavni nemački udar na Jugoslovensku vojsku, usmeren iz Bugarske, imao za cilj da munjevito zauzme Makedoniju, preseče eventualno odstupanje jugoslovenske vojske prema Grčkoj i

1.888 zgrada. Poginulo je 2.271 lice; prema nemačkim izvorima oko 4000 građana. - Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, 1, Beograd, 1984, 94-95. - Ima podataka da broj poginulih iznosi 20.000. Jedan od primera kako je u nas malo urađeno na utvrđivanju precizne kvantifikacije žrtava.

Nemci su iz Glavnog generalštaba i Ministarstva vojske i mornarice dobili od svojih ljudi skicu mobilizacionih mesta, usled čega je bilo i mnogo ljudskih žrtava.

⁸⁾ V. Terzić, n.d., 2, 293.

spajanje sa Britancima i Grcima, a zatim da se snage grupe armija opkole, unište i prinude na predaju. Nemci su 7. aprila, drugog dana rata, zauzeli Skoplje, a glavne snage 3. armijske oblasti su razbijene. Zauzimanjem Skoplja i izbijanjem u dolinu Vardara Nemci su sasvim prekinuli vezu Vrhovne komande sa jugoslovenskim trupama u Makedoniji, čime je njihovo razbijanje bilo samo pitanje vremena. Time je bio i otvoren put ka Prištini i Kosovu.⁹⁾

Jugoslovenska vojska nije postigla zamišljene uspehe ni na albanskom frontu. Zetska divizija je od 8. do 13. aprila protiv Italijana uspeła da prodre u dubinu prema Skadru tek 15-20 km, jer je zadržana od italijanskih oklopnih jedinica. Desna kolona Kosovske divizije, koja je iz Đakovice prodirala takode prema gradu na Bojani, imala je u povlačenju znatne gubitke od albanskih snaga koje su je napadale iz zaseda.¹ Između Zetske i Kosovske divizije dejstvovao je Kanski odred.

Trupe 3. armijske oblasti nisu uspele da obezbede odbranu fronta prema Bugarskoj, to jest da zatvore Strumički, Carevoselski i Krivorečki pravac, usled čega je nastupilo rasulo. Peta armija, takođe, nije uspešno zadržala granični front prema Bugarskoj, na pravcu Bosiljgrada, Trna, Pirola, Knjaževca, Zaječara i Negotina. Nemci, koji su napadali nišavskim pravcem, nisu uspeli da se zaustave ili da se bar njihovo napredovanje uspori nekoliko dana, radi organizacije odbrane na Južnoj Moravi i zatvaranja prolaza dolinama Velike i Zapadne Morave. Nemci su već prvog dana rata probili odbranu Jugoslovenske vojske na pravcu Niš - Pirot - Sofija.¹¹⁾ Time je bio otvoren put prema Beogradu s južne strane. Jedinice 11. nemačke oklopne divizije već 10. aprila izbile su u dolinu Velike Morave. Nemački tenkovi su preko Lapova napredovali prema Beogradu. Slabe snage Jugoslovenske vojske (18 pešadijski puk sa prvom baterijom i 1. protivtenkovskom četom) neuspešno su usporavale kretanje Nemaca preko Mladenovca. Sabantski odred nije uspeo sprečiti prodor nemačkih tenkova iz Jagodine ka Kragujevcu. Prodorom nemačkih snaga prema Beogradu i Topoli razdvojene su jedinice 6. armije. Delovi nemačke 8. oklopne divizije kretali su se na severu pravcem Šabac - Valjevo i Šabac - Obrenovac - Lazarevac. Prva armija se počela povlačiti iz Bačke posle 10. aprila 1941. i ulaska Mađarske u rat. Brzi prodor nemačkih oklopnih i motorizovanih snaga preko zone 2. armije onemogućio je njeno uredno povlačenje preko Save, tako da su mnoge jedinice zarobljene u predelu Srema. Ustaške pobune prinudile su 2. armiju da se povuče na desnu

⁹⁾ Isto, 310.

¹⁰⁾ Na frontu Kosovske divizije došlo je do pobune Albanaca u pozadini u rejonu Suve Reke. Znaci nereda i panike javili su se i u pozadini Vardarske divizije. Izazivali su ih begunci iz Skoplja u prostoru Tetova i Gostivara, što je negativno uticalo na jedinice i komandovanje - Isto, 326-7.

¹¹⁾ Nemačka je na južnoj granici prema Jugoslaviji - Jugoistočnom frontu imala najjače snage - 12. armiju, jaču i spremniju od 2. armije na severozapadu koja je krenula u napad pre koncentracije svih predviđenih snaga; jug je bio i glavni pravac nemačkog udara.

stranu Save. Prilikom nemačkog prodora u Mačvu, 3. konjička i Potiska divizija pružile su snažan otpor nemačkim snagama.^{12'}

Na dan proglašenja NDH, 10. aprila 1941, raspala se Četvrta armija kojem je komandovao general Petar Nedeljković. Već 8. aprila 1941. došlo je do pobune 108. pešadijskog puka u Bjelovaru. U pobuni, razaranju pozadine i pokušaju zarobljavanja Štaba Četvrte armije uzeli su učešće petokolonaši: generalštabni pukovnik Franjo Nikolić, načelnik Operativnog odeljenja Prve grupe armija, Julije Makanec i Ivan Mrak, rezervni vazduhoplovni kapetani, koji su od ranije bili povezani sa nemačkom obavешtajnom službom. Pobunjeni puk dobio je podršku 40. pešadijskog i delova 42. puka. Hrvati su napuštali jedinice, zarobljavali i ubijali srpske oficire i vojnike.^{13'} Hrvati komandanti bombarderskih i lovačkih pukova nisu izvršavali naređenja, predavali su se Nemcima, otkrivali položaje vazdušnih snaga, izostajali sa uzletanja i pored naređenja (major Franjo Đžal, pukovnik Dragutin Rupčić, pukovnik Zdenko Gorjup, major Mato Čulinović, potpukovnik Leonid Bajdak i drugi).^{14'} Sabotažom je bila zahvaćena i rečna flotila. Štab Rečne flotile, kojem su se na čelu nalazili kapetan bojnog broda Edgar Angeli i načelnik štaba kapetan fregate Boris Storov, držala se saboterski za vreme neprijateljske akcije u Đerdapu u noći 5/6. aprila 1941. godine. Neprijatelj je u Zagrebu dočekan kao oslobodilac. Prilikom dolaska nemačkih trupa bugarofili su u Skoplju i Velesu isticali bugarske zastave, klicali Hitleru, Musoliniju i kralju Borisu. Petokolonaši su u unutrašnjosti Srbije raznosili lažne vesti, saopštavali o spuštanju nemačkih padobranaca, upadali u komande mesta i na nemačkom izdavali lažna naređenja, uticali panikerskim vestima da jedinice Jugoslovenske vojske napuste pojedine gradove (Kragujevac i Kraljevo), pošto su prethodno palili vojne magazine i avione na aerodromu.^{15'}

Slovenački političari u vladi pokazali su neposredno uoči rata da je „košulja bila bliža od gunja“. Fran Kulovec i Miho Krek su 5. aprila 1941, preko Poslanstva Slovačke u Beogradu, nudili Trećem rajhu izdvajanje Slovenije iz sastava Kraljevine Jugoslavije pod uslovom da se garantuje integritet izdvojene Slovenije.^{16'} Narodni savet ili Nacionalno veće Slovenije, obrazovano 6. aprila od slovenačkih političkih prvaka, otkazalo je poslušnost Vrhovnoj komandi i vladi već 10. aprila, čim je proglašena NDH. Od Jugoslovenske vojske zahtevano je da napusti slovenačku teritoriju. Desetog aprila 1941. Hrvatska i Slovenija ispale su iz rata koji je u opštem rasulu formalno nastavljala da vodi Kraljevina Jugoslavija.

Jugoslovenska vojska i snage odbrane imale su od prvog dana rata protiv sebe folksdojčere, koji su bili pripremljeni za dejstvo kao „peta

¹⁻¹ Puk se pobunio u noći 7/8. aprila i 8. aprila 1941. godine, pod uticajem ustaša.

Pobunjenici su klicali Hrvatskoj, pevalase „Vila Velebita“ - V. Terzić, n.d., 2, 333.

" Mrak je preuzeo komandu nad svim pobunjenicima.

" V. Terzić, n.d., 2, 508-9.

« Isto, 512.

F. Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970, 137-8.

kolona". Po ranijem Hitlerovom naređenju folksdojčeri se nisu smeli odazivati na poziv za mobilizaciju. Inž. Franc Nojhouzen, preko kojeg je išla privredna špijunaža uoči rata, bio je rukovodilac celokupne nemačke obaveštajne mreže u Jugoslaviji. Direktive su dobijane radio-putem preko organizacije „Jupiter" sa centrom u Beču. Radio-stanice folksdojčera nalazile su se u Novom Sadu i Vršcu. Zadatak folksdojčera je bio da demorališu pozadinu i snage odbrane u skladu sa Hitlerovom strategijom ostvarivanja moralnog sloma neprijatelja pre nego što i dođe do samog rata. Organizovana pre rata među folksdojčerima, peta kolona trebalo je da deluje iznutra i izazove kaos i pometnju. U skladu sa Hitlerovim idejama Nemci u Jugoslaviji imali su da budu „izvidnice koje špijuniraju", pripremajući rasulo pre pristizanja nemačkih vojnih snaga. Nemačka propaganda je od 27. marta pripremala folksdojčere za akciju, istovremeno opravdavajući napad na Jugoslaviju, vestima i komentarima o planskom proganjanju folksdojčera, njihovom telesnom zlostavljanju i bacanju u koncentracione logore, a na drugoj strani naoružavanju „srpskih bandita" protiv folksdojčera.^{17'}

Albanski separatisti su na Kosovu i Metohiji učestvovali u pljačka-nju vojnih magazina, povezivanju i sadejstvovanju sa italijanskim i nemačkim jedinicama, preuzimali vlast, napadali saobraćajnice u pozadini Kosovske divizije, koja se nalazila na albanskom frontu u borbi protiv italijanskih trupa. Italijanski obaveštajci koji su se prebacili na Kosovo i Metohiju, maskirani su kao kaluđeri pojedinih katoličkih redova, kao i albanske izbeglice koje su se vraćale na Kosovo.^{18'}

Već 10. aprila, kada je u Zagrebu proglašena NDH, 11. nemačka oklopna divizija nastupala je od Jagodine u pravcu severozapada. Na kraju toga dana Vlada i Vrhovna komanda mogle su konstatovati „da su 1. i 3. grupa armija prestale da postoje, da su se Trupe Primorske armijske oblasti rasturile bez borbe, da je 5. armija razbijena, da se Ratna mornarica raspada i da su samo 1, 2. i 6. armija donekle sposobne za borbu, kao i to da su veza i komandovanje sa preostalim snagama skoro sasvim paralisane".^{19'}

Otpor je davan južno od Beograda, ali ograničenih razmera i mogućnosti. Nemci su u borbama sa Kničkim odredom, kod sela Dragobraća, izgubili sedam tenkova. Rudnički (Gornjomilanovački) odred kod sela Bare uništio je pet nemačkih tenkova. Jedanaesta nemačka oklopna divizija morala je kod sela Markovca da slomi otpor jedinica Dunavske Divizije. Na pravcu Velika Plana - Smederevska Palanka - Mladenovac divizija je morala da savlađuje otpor Unske

¹⁷⁾ Hitler je u Proglasu nemačkom narodu govorio o ispadima koji predstavljaju sramotu za Treći rajh koju on ne želi da podnosi.

¹⁸⁾ Organizovanu protivjugoslovensku aktivnost nosio je od prelaska u Tiranu 1939. Kosovski komitet, oslonjen na italijansku obaveštajnu službu.

¹⁹⁾ Rat je 10. aprila 1941. u suštini bio završen, jer su ostaci razbijene Jugoslovenske vojske samo - kako veli V. Terzić - životarili do 17. aprila 1941, kada je konačno (sem u Albaniji) likvidiran svaki otpor - V. Terzić, n.d., 2, 385.

divizije i 2. konjičke brigade, ali je ipak noću 12. aprila stigla do podnožja Avale. Nemcima je pružen otpor i na domaku Aranđelovca.²⁰⁾

Jedinice 41. nemačkog korpusa nadirale su kroz Banat bez otpora i predveče 12. aprila 1941. zauzele Pančevo. Zbog nadiranja Nemaca preko Banata i Srema, naređeno je rušenje mostova na Dunavu i Savi kod Beograda, koje je izvršeno u noći 11/12. aprila 1941. godine. Izviđačka grupa kapetana Klingenberga iz nemačke SS divizije „Das Reichs“ sa 9 vojnika ušla je u Beograd, koji je posednut tek sutradan, 13. aprila 1941. godine. Bio je to treći ulazak Nemaca u ovom veku u glavni grad Srbije, odnosno Jugoslavije. Nemci će u osvojenom Beogradu organizovati defile pred zgradom Narodne skupštine.

Srbi su bili i žrtve folksdojčera koji su u Banatu (Alibunar, Petrovgrad i Pančevo) od 12. do 23. aprila streljali blizu 90 ljudi.

Primeri otpora na mostobranu kod Klenka (Sabca) 12. aprila 1941, borbe Šabačkog odreda i 3. konjičkog puka, novoobrazovanog Mačvanskog odreda, Protivavionskog diviziona kod Zvorničkog mosta nisu mogli uticati na opšti poraz i rasulo. Jedinice 2. Jugoslovenske armije nisu uspele održati front na desnoj strani Save, kao što je to zahtevala Vrhovna komanda.

Mađarski regent Mikloš Horti je noću 10/11. aprila 1941. izdao Proklamaciju za rat protiv Jugoslavije. Protumačio je 27. mart kao nasilno svrgavanje sa položaja zakonitog poglavara Jugoslavije. Kao i Hitler, tako je i Horti smatrao da su ovu nasilnu promenu pripremile iste sile koje su i 1914. nanele Evropi „toliko suza, krvi i patnje“. Po njemu pučisti su namerno izazvali sukob s velikim narodima Nemačke i Italije, s kojima Mađarsku obavezuje prijateljstvo i obaveze iz Trojnog pakta. Mađarsku akciju Horti je objašnjavao primenom zaštitnih mera zbog bombardovanja mađarske teritorije i pokušaja prodora jugoslovenskih snaga, zanemarujući činjenicu da su sa tla njegove zemlje poletali avioni Trećeg rajha na Beograd i da je Mađarska služila kao odskočna daska za napad na Jugoslaviju. Pozdravio je odluku „vođa hrvatskog naroda“ da proklamuju nezavisnost i samostalnost, državu Hrvatsku, čime je, po regentu, Jugoslavija prestala da postoji jer se raspala na sastavne delove. Iz toga je zaključeno da je postala dužnost da se u svoje ruke uzmu teritorije koje su nasilno otrgnute od Mađarske 1918. godine. Horti je to smatrao svojom „svetom nacionalnom dužnošću“, a ulazak u rat opravdavao zaštitom Mađara koji žive u južnom području od „anarhije pustošenja“. U Proglasu od 11. aprila Horti je pozdravljao hrvatski narod, koji je 10. aprila proglasio nezavisnost, a sa kojim je Mađarska živela u prijateljskim odnosima 1.000 godina.²¹⁾

²⁰⁾ Prema Beogradu su prodirale: 8. oklopna divizija sa severa iz Srema i Zemuna; 11. oklopna divizija sa juga od Mladenovca preko Ralje i od Avale i glavnine 41. korpusa sa istoka, iz Pančeva - Isto, 418.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu: Zbornik NOR-a), tom XV, knj. 1 (redaktori Godo Agneš, Antun Miletić), O učešću hortijevske Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941-1945, Beograd - Budimpešta, 1986, 33-35.

Hortiju nije smetalo da razvrgne Ugovor o večnom prijateljstvu sa Jugoslavijom, zaključen decembra 1940. Prilikom konsultovanja britanske i američke vlade o eventualnim posledicama ulaska Mađarske u rat protiv Jugoslavije, mađarski predsednik Pal Teleki je dobio odgovor da bi čitav anglosaksonski svet kršenje Ugovora smatrao „zločinačkim napadom“. U nervnom rastrojstvu, pritisnut neumoljivim činjenicama stvarnosti, a razapet između svečanih proklamacija i verolomne akcije svoje zemlje, Teleki je izvršio samoubistvo 3. aprila 1941. godine. Njegov moralni čin nije, svakako, sprečio mađarske vlastodršce da uz pomoć Nemačke ostvare svoje revizionističke zahteve, ali je Telekijevo oprostajno pismo Hortiju ostalo kao primer časti i poštovanja ugovornih obaveza. Data reč je pogažena zbog kukavičluka, a sramota naneta poštenju naroda, pisao je Teleki. Jasno je stavljao do znanja da je Mađarska stala na „stranu nitkova“ i da će Mađari postati „lešinari“, „najprljavija nacija“.22' Uzaludno je i patetično sam sebe okrivljavao što to nije sprečio, kao da je i mogao.

U toku rata i prvih dana okupacije Bačke i Baranje mađarski okupatori pobili su preko 3.500 Srba.

Otkidanje Makedonije od ostalog dela Jugoslavije, pa samim tim i sprečavanje da se snage Jugoslovenske vojske spoje u Grčkoj sa Grcima i Britancima, davalo je glavni beleg ratnim operacijama na tlu Jugoslavije. Nemci, očigledno, nisu hteli dozvoliti da se ponovi situacija iz prvog svetskog rata sa Solunskim frontom. Pokazalo se, takođe, da romantičarsko i lakomisleno shvatanje o slabosti Italijana nije bilo opravdano, zbog slabe tehničke opremljenosti Jugoslovenske vojske i otpora Italijana, oslonjenih na svoje mehanizovane jedinice pod Skadrom. Nemci su glavnim snagama 12. armije feldmaršala fon Lista odvojili vojišnu prostoriju Makedonije od Srbije. Listove snage su istovremeno sa dva korpusa prešle i u ostvarivanje plana „Marita“, napavši sa bugarske teritorije Grčku u pravcu Trakije i Makedonije.

Cilj 2. armije general-pukovnika Maksimilijana fon Vajksa bio je da razdvoji Hrvatsku i Sloveniju od Srbije, front severno od Save i Dunava od onog južno od ovih reka, od čega su u vreme nemačkog političkog i diplomatskog pritiska na Kraljevinu Jugoslaviju da priđe na stranu Osovine strahovali knez Pavle i drugi zvaničnici namesničkog režima. Bombardovanjem Beograda, suprotno pravilima međunarodnog ratnog prava, koje su Nemci i u dotadašnjem ratu kršili bez mnogo promišljanja (Varšava, Rotterdam i gradovi u Engleskoj), Nemci su doprinosili opštem rastrojstvu odbrane napadnute strane. Tri nemačke manevarske formacije bile su od prvog dana usmerene prema glavnom gradu Jugoslavije, računajući na iznenađenje i silovitost prvog udara, i to: prva, najsnažnija oklopna grupa, koja je nadirala ka severu od

22) Isto, 22 - Horti je istog dana napisao pismo Hitleru da su preduzete vojne mere, ali moli da zbog „osećanja griže savesti koja nas ispunjava“, čiju dubinu najbolje ilustruje samoubistvo predsednika vlade, „nemačko vojno rukovodstvo tako odredi zadatke svojih trupa da oni budu u saglasnosti sa našom savešću“ - Isto, 23-24.

pravca Sofija - Niš - Beograd; 41. oklopni korpus sa motorizovanim pukom „Gros Dojčland“ sa prostora severoistočnog Banata (Temišvar - Vršac) i 46. oklopni korpus koji se kretao iz Međumurja preko Barča, kroz Slavoniju i Srem ka Beogradu.²³¹

Rat je na Severnom i Severozapadnom frontu završen za četiri dana. Otpor nacionalno heterogene vojske zemlje koja je bila nacionalno razrivena iznutra, sastavljena od nezadovoljnih naroda (Hrvata, Makedonaca, albanske, nemačke i mađarske manjine), nije mogao biti uspešan. Bolesti društva nisu mogle da ne zahvate i armiju, tim pre što su se od 1939. u nju slivali i građani - vojni obveznici, unoseći u vojsku sve frustracije i akutne nacionalne i socijalne probleme karakteristične za društvo. Zastarela i slabo vođena Jugoslovenska armija našla se u ratu sa najmodernijom, najprodornijom i najbrutalnijom armijom na svetu. Udarac Vermahta jednostavno nije bilo moguće izdržati. Rat je tek otkrio svom snagom dubinu jedne krize, najviši stepen defetizma i nacionalne razjedinjenosti, petokolonaške izdaje. Vrhovna komanda, sa generalom Simovićem na čelu, nije bila na visini zbivanja. Generali nisu bili spremni da se bore, a mnogi od njih nisu ni podnosili Simovića. Udar snaga 12. armije iz pravca Bugarske bio je neodbranljiv, o čemu svedoči i činjenica da je Skoplje palo pre Zagreba, jer se radilo o jedinicama izvanredno naoružanim i spremnim za izvođenje najsloženijih operacija, koje su, na jednoj strani, imale sigurno bugarsko uporište sa kojeg su napadale, a na frontu u Albaniji Italijane s kojima je trebalo da se sretnu. Kao i u dotadašnjem ratovanju na Zapadu, Nemci su i na jugoslovenskom ratištu od prvog dana demonstrirali izvanredno sadejstvo kopnenih i mehanizovano-oklopnih snaga sa avijacijom. Mada je i na južnom frontu bilo primera izdaje pete kolone naročito iz redova ustaša, u pešadijskim jedinicama, ali i u vazduhoplovstvu, koji nisu hteli da izvršavaju zadatke, ipak je uveliko preovlađivao srpski oficirski i borački kadar.

<1 Od prvog dana Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske nije /kontrolisala situaciju. Direktive i zapovesti upućivane su jedinicama koje više nisu ni postojale. Tražena je odbrana linija koje su već bile probijene. U opštem rastrojstvu društva i vojske nestvarno su izgledale i kombinacije Vrhovne komande da se neprijatelj zaustavi na vodenim i planinskim preprekama - Savi, Uni i Velebitu - a kasnije organizuje otpor na masivima Komova, Durmitora, Prenja, na rekama Bojani i Neretvi.

Vlada se povlačila od prvog dana rata. Nije postojala veza između vlade i Vrhovne komande. Slobodan Jovanović, Marko Daković i Bogoljub Ilić optuživali su Hrvate za izdaju.²⁴¹ Maček je napustio

²³¹ Osmo oklopna divizija 2. armije ušla je 12. aprila u Zemun. Na putu prodora od Osijeka, Rume, Sremskih Karlovaca oduševljeno je dočekivana od ustaša, folksdojčera i „Hrvatske zaštite“ - V. Terzić, n.d., 2, 368.

¹ Članovi Vlade direktno su optuživali Mačeka, koji je napustio vladu 8. aprila i otišao u Kupinec, za događaje u Hrvatskoj.

jugoslovensku vladu 8. aprila, a društvo su mu činili i ostali hrvatski ministri: Josip Torbar, Bariša Smoljan i Ivan Andres; vladu je napustio i predstavnik JMO Džafer Kulenović. Napuštanje vlade, u stvari bekstvo ministara, bio je poseban primer aprilskog rasula. Pozivom svojim pristašama da izraze lojalnost novoj vlasti (ustaškoj) 10. aprila, Maček je osigurao legitimnost prenosa vlasti, faktički potvrdio separatizam i razbijanje Jugoslavije kao države. Ostale su prazne reči Ivana Šubašića da potpredsednik jugoslovenske vlade neće dezavuisati „svojih drugova”.²⁵ Kralj je sa vladom 14. i 15. aprila sa nikšičkog aerodroma napustio zemlju, odletevši za Grčku.

Simović je bez saglasnosti vlade, mada u njeno ime, 14. aprila ovlastio armijskog generala Danila Kalafatovića da zaključi primirje, iako se u toj situaciji radilo zapravo o kapitulaciji. Prethodno je Simović, s pozivom na Ukaz kralja Petra II, obavestio komandanta pozadine Vrhovne komande Danila Kalafatovića, da je postavljen za načelnika štaba Vrhovne komande. Tom prilikom Kalafatoviću je predao i pismeno ovlašćenje, stavljajući mu do znanja da ga je kraljevska vlada na sednici na Palama 13. aprila 1941, s obzirom „na stanje naše vojske, posle prvih neuspeha i naročito s obzirom na delikatnu situaciju naše vojske zbog događaja u Hrvatskoj i Dalmaciji”, ovlastila da odmah zatraži primirje od neprijatelja kako bi se dobilo u vremenu i olakšala situacija vojske.[^]

Simović je imao u vidu situaciju Francuske 1940, ali se u Jugoslaviji radilo o sasvim drukčijim prilikama. Nemci su zahtevali bezuslovnu kapitulaciju koja je isključivala svako primirje. Kapitulacija (Određbe o primirju) je potpisana 17. aprila 1941. u Beogradu, u zgradi bivšeg Čehoslovačkog poslanstva. Kapitulaciju su potpisali general-pukovnik Maksimilijan fon Vajks, s nemačke strane, a s jugoslovenske Aleksandar Cincar Marković i general Radivoje Janković. '

U kratkotrajnom ratu zarobljeno je oko 375.000 jugoslovenskih vojnika i oficira, koji su najvećim delom odvedeni u zarobljeništvo, uglavnom Srba, Crnogoraca i Slovenaca.²⁸

²⁵ U zapisniku koji je vodio S. Kosanović stoji da je J. Šutej izvestio da je Maček ostao u Kupincu „da deli sudbinu svog naroda” - B. Krizman, Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, 1941-1943, Zagreb, 1981, 10.

²⁶ Po svemu izgleda da Vlada na Palama nije uopšte raspravljala o kapitulaciji, a kamo li o tome donela odluku. Iz Simovićevog izveštaja podnesenog Vladi nije se moglo videti da se radi o kapitulaciji. Simović je referisao da je položaj nepovoljan, ali nije beznađežan, jer postoji treća odbrambena linija. Očigledno je da se radilo o jednostranom i nerealnom izveštaju - B. Krizman, n.d., 10-11.

²⁷ Glavni stan Firera obavestio je 17. aprila 1941. Vrhovnu komandu Vermahta da je komandant Jugoslovenske vojske - general D. Kalafatović - prihvatio 15. aprila uslove kapitulacije i naredio jedinicama da ne pružaju otpor - VII, Aprilski rat, 1987, 781 - Kosovska divizija je na tlu Albanije obustavila operacije tek 22. aprila 1941. godine.

²⁸ Prema nemačkim izvorima zarobljeno je oko 398.000 ljudi, od kojih su Italijani zarobili samo oko 30.000. Na slobodu su pušteni Makedonci (kao Bugari), Hrvati i pripadnici manjina. Prema kasnijem nemačkom izvoru u nemačkom zarobljeništvu je 21. juna 1941. bilo 181.258 zarobljenika - Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1979, 78. - J. Hoptner iznosi podatak da je u nemačko zarobljeništvo palo 254.000 jugoslovenskih vojnika i oficira, ne ubrajajući one iz Srbije - n.d., 276. - SI.

Aprilski rat je bio katastrofalan vojni poraz, ali je za posledicu imao razbijanje države od strane pobjednika. Za Nemačku i njene saveznike u pitanju je bila vojna egzekucija daleko nadmoćnijeg protivnika nad jednom veštačkom tvorevinom koju su stvorili pobjednici nad Centralnim silama 1918. godine. U likvidaciji te države dolazila je do izražaja Hitlerova srbofobija zbog događaja koji su se odigrali u Beogradu u noći 26/27. marta. Rat neravnopravnih vojnih strana uticao je i na njegovu kratkotrajnost. Ali daleko više od te činjenice, na brzi i haotični slom Kraljevine Jugoslavije uticali su faktori unutrašnjeg rastrojstva države, koji su bili karakteristični za sve vreme njenog trajanja, izbijajući vulkanski u svom antijugoslovenskom obliku naročito u uslovima rata. U sukobu Osovine i Kraljevine trijumfovala je vojno nadmoćnija sila, moderna vojna doktrina, vojno daleko bolje organizovano društvo. Nemačka je od 1934. prebacila svoju privredu na kolosek rata. Radilo se o nadmoći industrijske sile nad društvom agrarnog karaktera. Bio je to i sukob homogene vojske sa nacionalno heterogenom armijom Jugoslavije. Hitler je očekivao daleko jači otpor Jugoslovenske vojske, ali vojska Kraljevine nije bila srpska vojska iz prvog svetskog rata. Defetizam političkog vrha i vojnog rukovodstva bio je poseban uzrok brzog poraza. Bilo je generala koji su se prilikom odlaska na front pozdravljali sa: „Doviđenja u zarobljeništvu“.

Nemačka i njeni saveznici bili su daleko tehnički nadmoćniji u odnosu na Jugoslovensku vojsku, koja nije raspolagala modernim naoružanjem, pre svega avijacijom koja bi se mogla meriti sa Luftvahe, teškom artiljerijom, oklopno-mehanizovanim jedinicama, pa ni modernom vojnom doktrinom. Nemačka vojska je već u dotadašnjim kampaњama na istoku i zapadu stekla značajno iskustvo i samopouzdanje. Osovina je bila superiornija i po broju ljudstva, jer se na njenoj strani nalazilo 870.000 vojnika nasuprot oko 600.000 vojnika Kraljevine Jugoslavije, pri tom neuporedivo slabije naoružanih i opremljenih. U napadu na Jugoslaviju uzele su učešće 52 nemačke, italijanske i mađarske divizije, potpomognute iz vazduha sa 2.236 borbenih aviona. Odnos snaga u Vazduhu bio je 5 : 1 u korist avijacije Osovine. Rat je za Treći rajh bio, zbog nepredviđenog prevrata, iznenadan i neočekivan, ali ta prednost za Jugoslovensku vojsku nije imala mnogo značaja zbog kašnjenja Štaba Vrhovne komande i jugoslovenske vlade da preduzmu blagovremeno odbrambene i mobilizacione mere, infatilno uvereni da je rat moguće izbeći ili bar odložiti.

I pored raspoloženja srpskog naroda da se sa Jugoslovenima bore, sve se srušilo kao kula od karata. Nemačka superiornost nije se ispo-

Kerkez navodi Hitlerovu izjavu iz aprila 1941. (a takve podatke daje i Glavni Hitlerov stan, 28. maja 1941) daje ukupan broj zarobljenika iznosio 337. 864 vojnika i podoficira i 6.298 oficira, isključujući folksdojčere, Mađare i druge koji su odmah pušteni. Sve zarobljenike Hitler označava kao Srbe - „Obnova“, br. 12. 1941; S. Kerkez, Društvo Srbije u ratu i revoluciji 1941-1945, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1989, 602. - Nemci su u aprilskom ratu imali 558. izbačenih iz stroja, od toga 151 mrtvih. - V. Terzić, n.d., 2, 498.

ljavala samo u oklopnim jedinicama i vazduhoplovstvu, već i u komandnom kadru, načinu komandovanja, izvođenju borbenih, operativnih zadataka. Rat je bio završen onog dana kada je slomljen makedonski front i kada jugoslovenske trupe - i pored upada na albansko tlo - nisu uspele da osvoje Albaniju, potisnu Italijane, bace ih u more i zarobe veliki ratni materijal kao što se olako očekivalo, jer se navodno radilo o slabom protivniku. I pre rata se nije očekivalo da bi Jugoslovenska vojska mogla da zadrži front severno od Save i Dunava. Nemci su, osim toga, u aprilskom ratu ne samo nametnuli munjeviti rat, već i „uništavajući rat“, napadajući naseljena mesta, s ciljem demoralizacije naroda i vojske, ne obazirući se na žrtve među civilnim stanovništvom. Demonstrirao se brzometni i totalni rat. Pri tom su politički, propagandno, psihološki i operativno korišćene međunacionalne suprotnosti u Jugoslaviji.

Na osnovu obimnih istraživanja aprilskog rata, Velimir Terzić je, uprkos opštem slomu i razornom delovanju pete kolone, te defetizmu komandanata, izdvojio znatan broj jedinica Šumadijske, Bregalničke, Moravske, Topličke, Drinske, Timočke, Dunavske, Cerske, Unske, Dravske, 2. i 3. konjičke divizije koje su pružile snažan otpor neprijatelju.^{29'}

Piloti su pokazivali neviđeni heroizam. Avijatičari 51. lovačke grupe 6. lovačkog puka sa zemuskog aerodroma tukli su se sa neuporedivo nadmoćnijim nemačkim snagama, braneći nebo Beograda. 1 nad drugim gradovima Jugoslavije bilo je primera pojedinačnog i grupnog heroizma. Narednik pilot-lovac Đorđe Cvetković oborio je dva italijanska aviona nad Podgoricom, a ostavši bez benzina i municije udario u italijanski avion. Nad Pečujem je poginuo 7. aprila 1941. major Dobrosav Tešić s drugovima, a u rejonu Segedina major Lazar Donović, komandant grupe i drugi.^{30'}

Aprilski rat je imao još jednu dimenziju koja nije uvek bila primećivana: izvesnu nedovršenost,^{31'} bar sa srpske i crnogorske strane gledano. U pitanju su građani zemalja koji su imali države pre 1918, slavnu vojnu tradiciju i samopregor naroda u sličnim istorijskim situacijama, koji su teško shvatali da se država gubi bez stvarne bitke. Ovaj činilac je više nego važno da bude uočljiv u situaciji koja je nastala nakon vojnog poraza. Nedovršen je i sa stanovišta oficirskog kadra, koji se nije pokazao u kratkotrajnom ratu, iščekujući trenutak svog iskupljenja nastavljanjem otpora. Za komuniste je rat tek počinjao. Rat se mogao smatrati nedovršenim i sa stanovišta otpora okupacionim režimima i teroru zavedenim nad Srbima, posebno u NDH, na Kosovu i Metohiji, u okupacionoj zoni pod Mađarima i Bugarima.

²⁹⁾ Isto, 530-541.

³⁰⁾ Isto, 535-540.

³¹⁾ M. Đilas u delu „Revolucionarni rat“ (Beograd, 1990) koristi pojam „nedovršeni rat“.

Srbi kao žrtve vojnog sloma

Uništenjem jugoslovenske državnosti rušili su se osnovi „versajske Jugoslavije“, čiji su tvorci bili Srbi. Vojnom egzekucijom nad navodno neprirodnom državnom tvorevinom, stvarane su istovremeno pretpostavke za nadoknadu saveznicima Trećeg rajha - Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, sa krajnjom degradacijom Srbije u teritorijalnim okvirima od Grdelice do Beograda.^{32'} Antisrpsku notu posebno je imalo istupanje Nemačke, kao sile koja donosi oslobođenje nesrpskim narodima. Beograd je uziman za simbol srpske moći između dva svetska rata, ocenjivan kao „ratni dobitnik“, razume se na račun nesrpskih naroda bezobzirno tlačenih i eksploatisanih. Istupanjem u tom smislu obračunavalo se sa tradicijom Jugoslavije kao srpsko-versajske tvorevine, a na drugoj strani davala perspektiva nesrpskom stanovništvu kao povlašćenoj kategoriji stanovništva u odnosu na Srbe i Slovence.

Na delove jugoslovenske teritorije, posebno one koje su se računale za srpske ili to i bile (kao što je slučaj s Vojvodinom i Kosovom i Metohijom), pretendovale su, uz saglasnost Trećeg rajha, revizionističke zemlje - Bugarska i Mađarska - koje su jedva čekale da u novoj vojno-političkoj i međunarodnoj konstelaciji pristupe deobi plena i komadanju Jugoslavije. Na Kosovu sa Metohijom Italija je pomogla da se konstituiše režim Velike Albanije. Makedonija je vraćena pod okrilje Bugarske, dok je zapadnim delom ušla u sastav „Velike Albanije“, sa graničnim krajevima Crne Gore. Okupacijom Bačke i Baranje, s formalnom aneksijom ovih krajeva Mađarskoj decembra 1941, tzv. južne županije ponovo su vraćene pod krunu Sent Ištvana.^{33'} Na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, bez Dalmacije, 10. aprila 1941. ustanovljena je klerofašistička i rasistička, izrazito antisrpska tvorevina - NDH. Stešnjena u prebalkanske granice, zapravo još uže, s obzirom na inkorporaciju Vranjskog i Pirotskog okruga u sastav Bugarske,^{34'} Srbija se našla pod režimom vojne uprave, kao jedina jugoslovenska

^{32'} Vojnookupaciona zona Srbije obuhvatala je, prema nemačkim izvorima, oko 51.100 km² sa 3,8 miliona stanovnika (3.810.000), od čega 175.000 Rumuna - Vlaha. Po izvorima iz Nedićeve arhive stanovništvo na teritoriji Vojnog zapovednika Srbije iznosilo je 3.773.000 ljudi, i to: 3.367.000 Srba, 23.000 Hrvata, 51.000 ostalih Slovena, 102.000 Mađara, 146.000 Nemaca, 66.000 Rumuna i 18.000 ostalih. „Pretkumanovska Srbija“ je imala teritoriju od 48.303 km², sa 3.798.229 stanovnika. U analizi ovih podataka trebalo bi voditi računa o izbeglicama u Srbiji, a na drugoj strani zarobljenicima u aprilskom ratu iz Srbije. - Vid. J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd, 1963, 23.

Centralni organ vlasti u okupiranoj Bačkoj i Baranji je Vrhovni štab mađarske vojske. Vojna uprava je avgusta 1941. zamenjena civilnom upravom. Jugoslovenske oblasti pod mađarskom okupacijom anektirane su Zakonom o ponovnom prisajedinjenju Južnih zemalja kruni Sv. Stevana od 16. decembra 1941. godine. Mađarska soldateska je već prilikom vojnog posedanja Bačke počinila teške zločine nad Srbima.

^{34'} Hitler se aprila 1941. saglasio da bugarske trupe uđu u Srbiju do linije Pirot - Vranje - Skoplje, ali je bugarsko okupaciono područje do leta već obuhvatalo srezove: caribrodski, nišavski, lužički, bosilgradski, masurički, bojanički, preševski i pčinjski, delove palanačkog i vlasotinačkog sreza, teritoriju severoistočno od Zaječara, između Timoka i stare državne granice - J. Marjanović, n.d., 22.

zemlja sa takvim statusom, obavezana da plaća kontribucije nemačkom okupatoru za izdržavanje okupacione vojske, što je takođe bio slučaj bez presedana na tlu vojno poražene Kraljevine Jugoslavije.³⁵

Srbiju je juna 1941. snašla i tragedija Smedereva, usled eksplozije municije u „Citadeli Smederevo“ (Smederevskoj tvrđavi), gde se nalazilo skladište ratnog plena. Eksplozija je izazvala velika razaranja grada i ogromne žrtve, koje je Vojnoupravni komandant u Srbiji 10. juna 1941. ocenjivao Komandi kopnene vojske na oko 500 poginulih i oko 700 ranjenih, mada se njihov broj procenjuje i na oko 2.000 mrtvih i ranjenih jer je do eksplozije došlo na pazarni dan, u vreme kada se veliki broj seljaka iz okolnog okruženja našao u Smederevu.³⁶

Da li se u slučaju ove eksplozije radilo o diverziji ili je do nje došlo iz nepažnje i nehata nije se nikada saznalo. Nemci su istraživali uzroke eksplozije, ali nisu došli do podataka o diverziji. Tek neka svedočanstva koja se pojavljuju u naše vreme pominju diverziju koju vezuju za sovjetske obaveštajce pukovnika Mustafu Golubića i Matiju Vidakovića, koji je inače od Nemaca bio kasnije uhvaćen u Beogradu prilikom rada na spremanju jedne eksplozivne smeše.³⁷ Čak i da je diverzija izvedena u organizaciji ovih obaveštajaca, sa njom nisu bili upoznati rukovodeći partijski centri KPJ. Činjenica da ova operacija nije ranije bila vezana za sovjetske obaveštajce ili KPJ, najverovatnije potiče otuda što je eksplozija odnela isuviše života nevinih građana da bi mogla podsticajno delovati na otpor. Obelodanjivanje ove operacije kao antifašističke akcije, s njenim pripisivanjem antinemačkim snagama pod uticajem komunista, izazvala bi sasvim suprotan efekat, služeći onim snagama koje su se zalagale za operacije koje ne bi masovno ugrožavale stanovništvo srpskih gradova i sela. Ukoliko je vojnoobaveštajni sovjetski punkt o diverziji obavestio svoj moskovski Centar, onda bi se ova „smederevska“ tajna mogla rasplesti tek objavljivanjem građe sovjetskog porekla.

Dve decenije posle poredničkog trijumfa srpskog naroda i stvaranja prve jugoslovenske države, došlo je do dijamteralno drukčije situacije: jučerašnji pobednici našli su se u ulozi poraženih. Ono što nisu mogle Centralne sile 1914-1918, uradile su snage obnovljenog nemačkog revanšizma putem fašističke agresije, koja je u suštini predstavljala nastavak prvog svetskog rata za ostvarenje ciljeva koji nisu bili postignuti 1914-1918. Izvršenje odmazde i ostvarenje revanša pripalo je vodećoj

³⁵ Srbija se našla u interesnoj sferi „Velikonemačkog Rajha“ sa obavezom da izdržava nemačku okupacionu upravu. U njoj su Nemci videli predstavnika poražene Kraljevine Jugoslavije.

¹ Zbornik NOR, tom XII, 1, Izveštaj vojnoupravnog komandanta u Srbiji Komandi kopnene vojske od 10. juna 1941, 157.

¹ J. B. Tito, Sabrana djela, tom 7 (priredio Radomir Vujošević), Beograd, 1979, 50, 112, 212 - Matija Vidaković (pod pseudonimom Roman, Kostaluka, Zanjkovski, Čutuk) bio je učesnik građanskog rata u Španiji. Stigao je u Beograd iz SSSR-a 1941, sa specijalnim zadatkom da izrađuje tempirne mine. Prilikom njihove izrade, 4. jula 1941, došlo je do eksplozije u Dragačevskoj ulici br. 17 u Beogradu, kojom prilikom je Matija Vidaković teško povređen. Gestapo ga je streljao.

sili nekadašnjih Centralnih sila, Nemačkoj, preobraženoj od 1933. u nacionalsocijalističku zemlju sa rasističkom doktrinom i naglašenom ambicijom da zagospodari svetom, uz pomoć Italije i ostalih susednih revizionističkih država, uključujući asistenciju svih unutrašnjih protivjugoslovenskih snaga čije delovanje s manjim ili većim intenzitetom nije prestajalo u celom međuratnom razdoblju. Odgovornost je svedena na Srbiju i koncentracija mržnje usredsređena protiv srpskog naroda. Srbiji je namenjeno da isplati zaostale istorijske račune iz prvog svetskog rata i međuratnog perioda. Slučaj Srbije u drugom svetskom ratu klasičan je primer nestvarne mržnje, negacije pravila međunarodnog ratnog prava, razmnoženosti pseudoistorijskih argumenata i neosnovanih optužbi na račun jednog naroda. Jednostranom osudom srpskog naroda za režim u Kraljevini Jugoslaviji otpisivana je krivica svih ostalih učesnika u vršenju vlasti. Srpska „krivica“ u međuratnom razdoblju dobila je nestvarne razmere. Snage „novog poretka“ nastojale su da uspostave ekvivalenciju između srpske politike u Kraljevini Jugoslaviji sa politikom nastupajuće represije, iako i najpovršnije poznavanje srpskog ponašanja pre rata uopšte nije moglo da se upoređuje s njenim razmerama i karakterom.

Pobeda ustaškog ekstremizma pripremana je između dva svetska rata, u Jugoslaviji; produbljan je jaz između Srba i Hrvata, širila ideologija nacionalističke isključivosti. Takvoj orijentaciji služila su kvazinaučna ostvarenja o razlikama između hrvatskog i srpskog književnog jezika (rad Petra Guberine i Krunoslava Krstića), navodnoj srpskoj ekonomskoj pljački Hrvatske (knjiga Rudolfa Bičanića), o pojavi i nastanku pravoslavaca na tlu Hrvatske iz pera Krunoslava Draganovića („Masovni prelaz katolika u pravoslavlje na hrvatskom jezičkom području u vrijeme turske vlasti“, Rim, 1937). Šta tek da se kaže za knjigu Mladena Lorkovića „Narod i zemlja Hrvata“ (Zagreb, 1939). Ultranacionalistička ideologija sadržana u navedenim i srodnim radovima pripremala je buduću antisrpsku politiku.

Nemačka se, kao glavni saveznik i najjača sila Osovine, u Srbiji osiguravala zavođenjem vojne uprave, kontrolom Trepče i Kosovske Mitrovice, radi nadgledanja važne saobraćajnice dolinom Ibra i eksploatacije olova, posedanjem važnih saobraćajnica u dolini Morave u pravcu Skoplja i Egejskog mora na jednoj strani, i prema Sofiji i Bugarskoj na drugoj, uključujući i dunavski vodeni put sa eksploatacijom Borskog rudnika. Istraživači balkanske istorije u drugom svetskom ratu zapažaju značaj transverzale Dunav - Otrant za Osovinu. U sastavu stešnjene Srbije našao se i Banat u sklopu Dunavske banovine sa sedištem u Smederevu,³⁸⁾ ali pod okupacijom nemačkih snaga koje su imale da spreče istovremene mađarske i rumunske pretenzije na ovu oblast, delimično naseljenu rumunskim i mađarskim stanovništvom; Banat je

³⁸⁾ Za zastupnika bana Dravske banovine postavljen je Jozef Lap, sa sedištem u Petrogradu - Velikom Bečkereku - Zbornik NOR, XII, 1, 153-4.

sa istim formalnim statusom bio pod Vojnim zapovedništvom Srbije i vlašću nemačke narodnosne grupe, od oko 120.000 folksdojčera. Istočni Srem sa Zemunom pripojen je NDH u jesen 1941.^{39'} Kosovo je podeljeno između tri okupatora: Italijana, koji su favorizovali stvaranje „Velike Albanije“; Nemaca, koji su faktički držali Kosovsku Mitrovicu s Trepčom i Bugara, koji su dobili manji deo Kosova.

Pored nametnute političke hipoteke Srbiji i srpskom narodu za sve što se zbilo između dva svetska rata u Kraljevini Jugoslaviji, sa izazivanjem protiv Srba svih navodno ugnjetenih naroda protiv režima srpskog bespravlja, srpski narod je bio izložen i drugim merama eksploatacije, političke diskriminacije i denacionalizacije. Sve te mere odisale su izrazitom antisrpskom notom, jer su izvođene kao pokušaj da se predupredi svaki otpor, da se Srbija pritesni do kraja i narodu ubije svaka vera u budućnost.

Nemačka osiguranja ogledala su se u uspostavljanju razgranate i stroge birokratske vojno-upravne-ekonomske kontrole. Tzv. sedam tromih vojno-političkih i ekonomskih centara nemačke moći u Srbiji, kako su ih zvali u Berlinu, zbog paralelnih koloseka ostvarivanja funkcija u kojima su se isprepletale i sudarale kompetencije - često protivurećeci merama jednog centra u odnosu na drugi - oličavali su uglavnom vojnoupravni zapovednik, opunomoćenik Joahima fon Ribentropa, generalni opunomoćenik za privredu sa ranijim generalnim konzulom i grupenfirerom Francom Nojhauzenom na čelu, vojnoobaveštajna služba Abver i Služba Glavnog ureda bezbednosti pod Himlerovim rukovodstvom. Vojna organizacija zemlje sprovedena je preko feldkomandantura, krajskomandantura i ortskomandantura. Sve je služilo održavanju mira, iskorišćavanju privrednih dobara i onemogućavanju da se ponovi nedavna „izdaja“. Pretnje smrtnim kaznama na početku okupacije i uvođenje vojnih sudova tek su nagoveštavali budući teror u ustaničkim i postustaničkim uslovima.^{40'}

U krajevima pod bugarskom i mađarskom okupacijom počela je denacionalizacija srpskog stanovništva.

Bugarizacija stanovništva Vranjskog i Pirotskog okruga tekla je u znaku politike da se radi o stanovništvu koje je od pamтивека bugarsko. Građanima ovih okruga nametnuto je isticanje bugarskih zastava; bugarizirana su im prezimena; stavljeni bugarski natpisi na radnjama. Prva hapšenja i internacije nacionalno nepouzdanih građana podsećale su na prvi svetski rat. Granica prema Srbiji bila je zatvorena za građane iz pirotskog okruga. Bugari su počeli da dovode svoje službenike, sveštenike, prosvetne radnike.^{41'}

³⁹⁾ Isto, 395, 407.

¹ Vojnoupravni zapovednik Srbije je već aprila 1941. predvideo smrtnu kaznu za dela nasilja i sabotaže protiv nemačke vojske; kažnjivo je obustavljanje rada, slušanje neprijateljskih radio-stanica, zatvaranje radnji; zabranjeno je skupljanje na ulicama; proglašena je nadležnost vojnih sudova za uvredu nemačke vojne sile i njenih zapovednika - Proglas komandanta nemačkih trupa u Beogradu, aprila 1941 - Zbornik NOR, XII, 1, 94-95.

⁴¹⁾ B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945, 1, Beograd 1983, 43.

Mađarska okupacija započinjala je u znaku terora i odmazde nad srpskim življem. Zaposedanjem Bačke, mađarski okupatori zaveli su vojne sudove. Stvorena je psihoza opasnosti od četnika, „dobrovoljaca, optanata, kolonista, Jevreja, komunisti“.⁴² „Slovensko stanovništvo“, koje je posle 1918. bilo naseljeno u okupacionom prostoru, koji će nekoliko meseci kasnije biti i formalno anektiran, iseljavano je, a njihova zemlja dodeljivana mađarskom stanovništvu ili kolonistima Cango-Sekeljima iz Bukovine, Mađarima iz Srbije i Bosne, „vitezovima“ iz Mađarske. Bačku su morali da napuste pripadnici srpske, hrvatske, jevrejske i ciganske narodnosti koji u njoj nisu imali pravo zavičajnosti do 31. oktobra 1918. godine. Kao i u srpskim krajevima pod bugarskom okupacijom, srpska prezimena su mađarizovana, a na okupirano (anektirano) područje dovođeni su prosvetni radnici i službenici iz Mađarske. Na ova područja prenet je i sistem političkih partija koje su delovale u Mađarskoj. Bitno je bilo da se što pre sliju novostečene oblasti sa „maticom“. Izvršena je „reintegracija“ nekadašnjih istorijskih županija namesto zatečenog administrativnog uređenja. Stvarana je predstava o kontinuitetu sentištvsanske Mađarske.⁴³

Srpsku sudbinu delili su i Jevreji,⁴⁴ prinuđeni, kao i građani okupirane Srbije, da plaćaju kontribucije, iako ni to nije bio otkup da se ne deportiraju u Mađarsku i Ukrajinu.

Srpske naučno-prosvetne i verske ustanove našle su se, takođe, pod udarom: rad Matice srpske je suspendovan, a imanja Srpske patrijaršije i srpskih manastira stavljena pod sekvestar.⁴⁵

Vojni poraz Kraljevine Jugoslavije i okupacija Srbije izazvali su u narodu teško razočaranje, depresiju, gubitak perspektive. U lomu jugoslovenske države srpski narod je doživeo apokaliptičnu sudbinu. Neznatne kolaboracionističke snage, koje su još pre rata izražavale pronemačku politiku, svojim držanjem i propagandom unosile su još veću duhovnu pometnju. Ideolozi nacionalne obnove pod fašističkom okupacijom svodili su vojni poraz Kraljevine Jugoslavije na samouništenje na duhovnom planu, izraženo u pobedi tuđinske misli, misleći pri tom - pod znatnim uticajem nacizma - na jevrejstvo, masonstvo, komunizam i demokratiju; bilo je to za njih i samouništenje na moralnom polju, beščašćenjem i kamenovanjem najboljih tradicija;

⁴²⁾ Naređenjem načelnika Generalštaba 11. aprila 1941. uvedena je vojna uprava „na zauzetoj teritoriji južne Mađarske“. Predviđeno je proterivanje doseljenika i kolonista; činovnici - eksponirani kao protivnici Nemaca i Mađara stavljeni su pod policijski nadzor; zabranjeno je održavanje zborova; započelo je interniranje Srba; zatvorene su srpske škole u mestima sa mađarskom većinom - Zbornik NOR, tom XV, 1, 44-61. Zauzete teritorije tretirane su kao mađarske, oduzete 1918, koje u velikoj meri nastanjaju Mađari. U mađarskom shvatanju radilo se o vraćanju „jednoplemenika“ - Isto, 35.

⁴³⁾ U Bačkoj je bilo 15.000 Jevreja. Gotovo svi (14.800) su stradali u logorima, na prisilnom radu, za vreme racije januara 1942. - J. Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici NOR, Beograd 1980, 160-4.

⁴⁴⁾ Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941-1945. (u daljem tekstu „Vojvodina u NOR-u“), u redakciji Č. Popova, Novi Sad, 1984, 65-68; B. Petranović, n.d., 1, 43.

nacionalno samouništenje u vidu opšteg defetizma, napuštanja i razaranja svih nacionalnih osnova; samouništenje na socijalno-ekonomskom planu izraženo u tuđinskoj eksploataciji i osiromašenju naroda i političko samouništenje integralnim rušenjem narodne države.

Očigledno, krivce za sadašnje stradalništvo nalazili su, sem u delovanju pomenutih sila, i u konstrukciji Jugoslavije u kojoj se Srbija 1918. „utopila“. Srpska profašistička politika i propaganda nisu se u odnosu na Jugoslaviju bitno razlikovale od ustaške. Uopšte, stvaranje jugoslovenske države 1918. pripisivano je uticaju velikih sila, pre svega Engleske, koja je skrenula razvitak Srbije suprotno tradicijama njene dugovečne istorije. Time se opet propitivao smisao savremene srpske istorije i opravdanost njenog izbora na istorijskom raskršću 1918. godine. Srpska istorija u međuratnom periodu bila je po ovom shvatanju kao jedna od onih čudnovatih interpolacija istorije koja udaljava od vekovnih prirodnih tokova.

Srpski narod pod okupacijom je, pri tom, uveravan da mu je nemački narod prijatelj. Slom 1941. upoređivan je sa Kosovom 1389. godine. Da bi se dobilo poverenje vlastitog naroda za pronemačku politiku kolaboracionista, pravljene su analogije sa maršalom Filipom Petenom, pobednikom kod Verdona, koji je navodno pomogao francuskom društvu da nadvlada duh „požrtvovanja“. U 27. martu 1941. videla se najveća zabluda srpske politike, jer se žrtvovala za engleske interese umesto da prihvati ponuđenu privilegovanu soluciju Osovine u odnosu na druge članice. Pogrešnim činom srpski „hazarderi“ tog dana potpisali su menicu komunistima i njihovim pobednicima. Za Tanasija Dinića, poznatog kvislinga, 27. mart je bio izdajnički i bezumni čin, nasuprot „mudrom činu“ od 25. marta 1941. godine. Srbija je tada, kao sastavni deo Kraljevine Jugoslavije, postala redak primer „žrtve neskrupulozne međunarodne radnje“, čiji su pokretači majstori „judeo-anglosaksonskog sadizma, mračnog Intelidžens servisa, slobodnih zidara i komunizma“. Među učesnicima prevrata viđeni su isključivo plaćenici „perfidnog Albiona“, koji su kopali grob za sahranu Jugoslavije. Judeo-englesko-amerikanskom kapitalizmu pridodavala se i „marksistička Moskva“ u stvaranju „izdajničkog plana“ za obaranje Protokola o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Za uništenje srpskog naroda odgovornost je tražena u politici Londona i Moskve, kojima nikada nije bilo dovoljno žrtava srpskog naroda. Poput Dušana Simovića, našao se posle kapitulacije Draža Mihailović da nastavi delo „međunarodnih satrapa“. Za Dragog Jovanovića 27. mart je bio prirodna posledica jedne nenarodne i nesrpske državne politike koja se vodila kroz 20 godina državnog života Kraljevine Jugoslavije. Kolaboracionistička štampa i kvislinzi okupljeni oko Saveta komesara Milana Aćimovića videli su u Nemačkoj prijateljsku zemlju, koja se trudila da Jugoslaviju ubedi diplomatskim i političkim putem, obećavajući joj Solun, ali su neprijatelji srpskog naroda rizikovali „nacionalno samoubistvo“. Slobodarsko raspoloženje Srba 27. marta 1941. proglašavano

je „zabunom“ uverenjem da se tog dana čini kraj svim dotadašnjim sramotama i bezakonjima međuratnih režima. „Trajni režimski kič“ imao je svoj pandan u „trajnom prevratničkom kiču“. U svemu što se zbililo 27. marta 1941. viđen je isključivo „neprijateljski tropreg: jevrejstvo, masonstvo i komunizam“. Dr Dimitrije Najdanović u ljotićeovskoj „Našoj borbi“ pisao je da nema čudnijeg datuma u srpskoj istoriji od 27. marta, jer nema većeg izdajstva. „U fokusu“, pisao je, „jedne tragikomedije ili, kako bi rekao španski mučenik - filosof Unamuno, jedne komitragedije jarko su osvetljena tri izdajnička lika: lakomo i lakoumno prevratništvo, slabičko režimstvo i totalno državoborstvo narodnih neprijatelja“. Protivnici 27. marta nalazili su, međutim, i dobru stranu martovskog prevrata, sagledavajući je u tome što su Srbi, navodno, za svagda raščistili sa Jugoslavijom. Srpski narod nije više želeo u jednu državnu kuću ni sa braćom ni sa nebraćom. Na čast ili na sramotu ostavljena je svima „velika“, „moćna“, „ujedinjena“, „jedinstvena“ država, jer je srpskom narodu donela samo „nesreću, sramotu i krv“, pad i stradalaštva „bez Kosova gora od Kosova.“⁴⁶

O smrtonosnom okruženju Srbije posle arčila 1941. govore same za sebe državne i vazalne tvorevine, koje su na antisrbizmu gradile svoju politiku i svoju nacionalističku veličinu, načičkane oko Srbije na Drini, Savi, Dunavu, Ibru, Nišavi, Biničkoj Moravi i Uvcu. Kada je trebalo naterati srpske kolaboracioniste na veće angažovanje, pretilo se ustaškim i mađarskim ekspedicionim korpusima koji će zavoditi red u Srbiji; ili da su car Boris i poglavnik Ante Pavelić uspostavili tzv. slovenski luk između Sofije i Zagreba držeći u kleštima Srbiju koja je na suprotnostima Bukurešta i Sofije, Bukurešta i Budimpešte uspevala da zadrži koliko-toliko snošljive odnose tek sa Rumunijom generala Jona Antoneskua.

Srbija je dobila granicu sa NDH na Savi, na domaku Beograda, pripajanjem ovoj Zemuna i istočnog Srema. Kakvi su preokreti mogući u relativno kratkom razdoblju pokazuje situacija 1918, kada su srbijanski čovek i njegov dojučerašnji sused iz Zemuna, stari graničari, preko noći prestali to da budu pomeranjem granice na severozapad za sedam stotina kilometara, na Karavanke. Granični gradovi u prošlosti - Zemun i Šabac - našli su se preko noći u dubokoj unutrašnjosti zemlje. Banat, bogat i neophodan za snabdevanje Beograda, formalno je bio u sastavu Srbije a faktički u rukama folksdojčera. Iako je ostalo da se definitivna podela sprovede tek posle svetske pobede Trećeg rajha, nije teško pretpostaviti kakva bi sudbina zadesila Srbiju ako se ima u vidu Hitlerova politika prema slovenskom svetu, naročito Rusima, Srbima i Poljacima kao gnojivu za nemačke njive, a u slučaju Srba i Firerovom trajnom frustracijom porazima koje je Kraljevina Srbije nanela Monarhiji 1914. na Ceru, Suvoboru i Kolubari i prilikom proboja Solunskog fronta 1918. godine. Nemačko (švapsko) stanovništvo u Podunavlju, sa

⁴⁶) „Naša borba“, 29. mart 1942.

plodnim i geopolitički i strateškim važnim panonskim prostorom, dolinom Morave i dunavskim putem, pa i istorijskom tradicijom vezivanom za princa Ojgena, vojvodu Evgenija Savojskog, bilo je važan činilac budućeg političkog oblikovanja ovog prostora. Teško je i pretpostavljati da bi Srbi dobili u delu tog prostora mesto koje je namenjavano Švabama. Do stvaranja švapske države (Donaulanda) 1941. istina nije došlo, iako su pravljeni planovi još i pre agresije, jer je svako prekrajanje u tom prostoru Hitler ostavio za posle rata. Poznato je, takođe, da je predviđano stvaranje oblasti oko Gvozdenih vrata i Đerdapa. Pominjao se i plan da se Beograd proglasi za nemački grad i tvrđavu Rajha, koja bi bila brana od „azijskih i slovenskih naroda". Istorijska podsećanja upućivala su na to da je još vojvoda Savojski želeo od Beograda da napravi „habsburšku carsku tvrđavu" koju bi naselio Nemcima, čime bi se „Srbi odbili od Dunava i Beograda".^{47'}

Srpski narod nakon okupacije nije samo izgubio državu za čije je stvaranje najviše uložio u ratu 1914-1918. godine, već se i našao u situaciji da van Srbije kao svoje matice dovede u pitanje i svoju biološku suštinu, pre svega u NDH, ali i u drugim krajevima, posebno da se moralno unizi, duhovno obogalji, ubije njegova istorijska svest i nasilno liši svog nacionalnog imena i bića. U prvu Jugoslaviju ušao je „demografski isceden", sa jednom četvrtinom fizički izgubljenog stanovništva, a vojni slom te iste države 20 godina kasnije doživljavao je u znaku ustaškog genocidnog zatiranja. U ime stvaranja nacionalno čiste NDH, ustaše su započele likvidaciju jedne trećine stanovništva uništavanjem, iseljavanjem i prekrštavanjem. Vojni zapovednik u NDH, general Gleze fon Horstenau, zabeležio je da ne poznaje državu - sem ustaške - koja „proždire samu sebe". Nemački general grozio se sadističke bestijalnosti ustaša sa Eugenom Didom Kvaternikom na čelu.^{48'} Pri ovim zločinima blede asocijacije na verske ratove i krvoprolića iz prošlosti. Šta je jedna Bartolomejska noć prema četverogodišnjem klanju Srba 1941-1945. godine? Šta je izazvalo ovu „industriju smrti"? Koji su uzroci mogli pokrenuti masovno uništavanje ljudi različitih rasa, vera i nacija, ideoloških i političkih ubeđenja? Koji su se to ljudi našli da spaljuju i guše druge ljude? Neprihvatljivo je da uzrok leži s one strane razuma. Najlakše ga je otpisati na račun patologije pojedinaca ili užih grupa, svaliti na sumanute izvršioce, ljude poremećene psihe, infernalne rekordere u noćnom ubijanju poput fra Miroslava Majstorovića, „rođene zlikovce" iz Lombrozove galerije zločinaca. Socijalna psihologija može, svakako, dosta da kaže o poremećenosti ljudskih odnosa, naročito u metežima, pri emocionalnim usijanjima, u atmosferama koje pogoduju masovnom zločinu. Ali, daleko je važnije prodreti u suštinu ideologija koje propovedaju rasno i nacionalno prvenstvo, opsednute

⁴⁷⁾ M. Kreso, Nemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944, Beograd, 1979,16, 21.

⁴⁸⁾ Zbornik NOR, tom XII, 1, 406.

isključivošću, po cenu zločina, uočiti političku i ekonomsku motivaciju nosilaca pokreta, utvrditi metodologiju ostvarivanja vladavine fašističko-klerikalnih snaga.

Ustaše su se u svojoj antisrpskoj politici oslanjali na raniju tradiciju pogroma Srba u bližoj i daljoj prošlosti. Nacistička ideologija je okvir i osnova, ali se nikako ne mogu izuzimati istorijski tragovi s recidivima, lokalne posebnosti, falsifikovanje istorije i zloupotreba tradicije, sa kvazi tezom o gotskom poreklu Hrvata, starčevićevsko-frankovačkom antisrpskom politikom praćenom velikohrvatskom mržnjom i megalomanijom. U čemu je nacionalsocijalizam otvorio put ustaškim zločinima? Pre svega, svojim prethodnim terorističkim iskustvom, legalizacijom logora, pogromima nad Jevrejima, idejama antislovenskog karaktera u Hitlerovom Mein Kampf, rasnom teorijom i rasno-antropološkom diskvalifikacijom ljudi nearijevskog porekla, negacijom Jugoslavije kao države, srbofobijom nemačkog vrha, Hitlerovim sugerisanjem Poglavniku da nemilosrdno reši srpsko pitanje, jer za 50 godina može biti kasno. Pavelić i inače nije hteo ispustiti priliku na koju je dugo čekao. Ustaše su, kao i nacisti, polazili od „glasa krvi, rase i zemlje“. Ako je NDH želela da bude straža Evrope na Balkanu, ona je, prema Hitlerovom shvatanju, morala da bude „tvrda srca“ i da ne smetne s uma da je „mekoća“ najveća okrutnost. Srbi su se u kleroustaškoj verziji razlikovali od domorodaca rasno i verski, bili useljeni sloj stanovništva koje nije imalo autohtoni karakter; „Židovi“ su, opet, svojim prisustvom remetili nacionalno čistu državu, kao i rasno inferiorni Cigani. Komunisti su, kao i u svim nacionalističkim pokretima bez razlike, shvatani kao strano telo koje ne pripada organskom tkivu nacije. Progone nisu mogli izbeći ni hrvatski antifašisti, kao politički protivnici, pa i pristalice Jugoslavije u ustaškoj verziji „umjetne i neprirodne tvorevine“.

Podosta je protivnika tzv. nekrofilске istorije koji obezvređuju napore istraživača da objasne uzroke nečuvenog zločina kako se nikada više ne bi ponovila slična klanica naroda, ali njihova argumentacija kao da pre uverava da strategiju ćutanja ili zaborava treba ozakoniti za sva vremena. Potiskivanje istine, međutim, najveći je protivnik skladnih nacionalnih odnosa, ozdravljenja duha, uspostavljanja harmonične politike saradnje. Puno saznanje o korenima zločina i razlozima njegovog prekrivanja velom zaborava pretpostavka je istinskog zbližavanja. Kao što ne može biti tačna teza ultranacionalističkih srpskih snaga koje ovaj monstruozi zločin nad jednim narodom žele da poistovete sa odgovornošću celog jednog naroda, hrvatskog, neprihvatljiva je i ona suprotna da je zločin delo malog broja ljudi pomračene pameti, nahuškanih ustaša. Koreni sežu i u istoriju srpsko-hrvatskih odnosa i imaju više svojih incidentalnih manifestacija, izazvanih verskim, političkim i socijalnim razlozima, iako ih ne bismo apsolutizirali odbacivanjem situacije koju je nametnula nacistička okupacija Jugoslavije 1941. godine. Na genocidne akte protiv srpskog naroda upućuju i prilike posle sarajevskog atentata 1914, pogromi nad Srbima u toku rata, slanje srpskog stanov-

ništva u tamnice i koncentracione logore. Pojedini rimokatolički prvaci prednjačili su u pozivu na obračun sa protivnicima monarhije kao najkatoličnije države. Slom Srbije za njih je predstavljao spas Monarhije i katolicizma kao njene duhovne osnove. Kao politički nadzornik unutrašnjeg života svojih vernika, Crkva je kontrolisala i usmeravala i njihovo ponašanje u međunacionalnoj i međuverskoj sferi, farratizujući vernike naročito u verski i nacionalno mešovitim krajevima. U Kraljevini Jugoslaviji ostvario se pred kraj njenog života poseban tip lokalnog fašizma, izražen u klerofašizmu koji predstavlja simbiozu ekskluzivnog i militantnog nacionalizma sa klerikalizmom. Ovaj tip fašizma pojedini naučnici klasifikuju kao tip tzv. mediteranskog fašizma, nalazeći njegovo oživotvorenje u Španiji Franciska Franka i Portugaliji diktatora Salazara. Slična varijanta fašizma nastala je i u Slovačkoj Jozefa Tise posle izdvajanja ove marionetske države iz Čehoslovačke u proleće 1939. godine. No, klerofašizam u NDH pokazao se kao najkrvoločniji, s obzirom na zajednički život dva naroda različitih vera, da u ime nacionalno čiste države bezobzirno iskoreni Srbe iz svoje sredine.

Uzroci ustaških pogroma moraju se tražiti i u uzrocima koji potiču iz dubina prošlosti, pod uticajem feudalno-klerikalnih snaga koje nisu podnosile Srbe, kao slobodne ljude, a pri tome druge vere, mada mržnja i netrpeljivost nisu doveli do verskog rata masovnih razmera, ako izuzmemo savremenu epohu. Korene genocida treba tražiti i u starčevićevskoj ideologiji. Rasistička doktrina i njena primena dali su neophodni podsticaj ustašama. Iz okvira ovih uzroka ne može se isključivati, prema tome, i drukčija istorijska osnova na kojoj se rađala nova mržnja i pripremao krvoločni obračun sa jednim narodom, koju predstavlja pojava fašizma, odnosno nacionalsocijalizma, komunizma, stvaranja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, mržnja ustaško-separatističkih snaga protiv Srba i pravoslavlja, izazivana uz pomoć dela klera između dva rata, naročito od odbacivanja Konkordata 1937. godine.

Nemci su se u uspostavljanju svoje vlasti u okupiranim državama oslanjali na ličnosti, grupe i organizacije koje su koliko-toliko imale neki uticaj u narodu (maršal Peten u Francuskoj, ili pokušaj sa HSS i Mačekom uoči aprilskog rata), da bi tek u krajnjoj liniji, ako im ne bi pošlo za rukom da obezbede potporu uticajnijih političkih snaga, prepuštali vlast svojim ozloglašanim istomišljenicima. Ideološka bliskost ili afinitet u pomenutim slučajevima potiskivani su svesno u zadnji plan u ime realnih nacionalno-državnih interesa. Grupe istovetnog mišljenja bile su, inače, saveznici po prirodi i u njihovo kolebanje se nije moglo sumnjati. Ustaški pogromi nisu mogli biti organizovani da im prečutnu podršku nisu dali pristalice Vlatka Mačeka, posebno aktivni zastupnici HSS-a koji su još uoči rata prešli na ustašku stranu. Ustaše su se i posle proglašenja NDH plašile uticaja HSS-a, ali se nisu ustručavale da ih iskoriste u akcijama „nacionalne purifikacije“. Takođe, nije poznato da su prvaci HSS-a, kada je reč o Sredinskom dijelu vodstva stranke, koliko god bili pod kontrolom ustaške vlasti, ustali i sebe žrtvovali u

ime jugoslovenske koncepcije, bratstva naroda i osude ustaških zločina. Sam Maček je izjavom od 10. aprila 1941. pozvao svoje pristalice da u interregnumu iskažu lojalnost ustaškoj vlasti, iako je bio vođa HSS-a i potpredsjednik jugoslovenske vlade, nezavisno od toga što je vladu napustio i njegov zamenik Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, obećao da vođa stranke neće izneveriti članove Vlade. Pošto se Jugoslavija još nalazila u ratu, njegova izjava se ne može drukčije tumačiti sem kao separatistički i izdajnički akt. Pritisak okolnosti u kojima je delovao, pretnja pa i životna ugroženost, kao što je ponašanje u situaciji u kojoj se našao „ispričavano“, ne mogu biti opravdane sa stanovišta statusa stranačkog vođe, državnog predstavnika najvišeg ranga pod zakletvom, ustaško-nemačkog negiranja države koju je predstavljao. Otuda je neubedljivo delovalo glorifikovanje Mačeka u emigraciji kao doslednog Jugoslaviji.^{49'} Slučaj sa nadbiskupom zagrebačkim Alojzijem Stepincem je još jasniji, jer je on za sobom ostavio više tragova svojih ushićenja u čast stvaranja NDH kao „najzamašnijeg događaja u životu hrvatskog naroda“; tekuće događaje je tumačio kao „davno sanjani i željkovani ideal“; tražio od sveštenstva da se spremno odazove na „uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske“. Stepincu je ustaški režim odgovarao kao antisrpski, a na drugoj strani stvarao pretpostavke za prevođenje pravoslavnih na „vjeru svojih otaca“.^{50'} Bio je to i put da se slomi pravoslavlje u zapadnim delovima dojučerašnje Jugoslavije. I drugi verski poglavar, Reis - ul Ulema Islamske verske zajednice u NDH, Fehim Spaho, pozvao je vernike u Gazi Husref - begovoj džamiji da se zahvale „Svemogućem na ostvarenju Nezavisne Države Hrvatske, da ga u najvećoj skrušenosti zamolimo, da je dovik je čuva“.^{51'}

Mačekova posredna, i Stepinčeva direktna legalizacija NDH, doprineli su njenom učvršćenju, razvijanju iluzija o njoj kao nacionalnoj državi hrvatskog naroda, stvarali duhovne pretpostavke za likvidaciju Srba i denacionalizaciju Muslimana kao „cvijeta hrvatstva“. Samo se tako ubedljivo može objasniti ustaška politika masovnog genocida nad Srbima. Nečinjenje je u ovim istorijskim trenucima već bilo jednako solidarisanju sa zločinom, a kamo li loše činjenje. U pitanju su vodeće ličnosti Hrvatske, čiji se uticaj na događaje ne može potcenjivati. Sta više, blede su se i bez dovoljne analitičke oštine na zločine nad srpskim narodom u NDH odazivali i hrvatski ministri u emigraciji, puni bojazni da takvim stavom ne oslabe sutrašnju hrvatsku poziciju u Jugoslaviji

⁴⁹⁾ Arhiv Sekretarijata inostranih poslova (ASIP), Fond emigrantske vlade, Generalni konzulat u Cirihi od 14. avgusta 1941 - Ministarstvu inostranih poslova (MIP-u); B. Petranović, n.d., 1, 457-8.

⁵⁰⁾ Tobožnjih „otpadnika“. Prisivajani su i Crnogorci kao katolici i Hrvati u prošlosti, koji su priznavali primat rimskog pape, dok nije osvojio „Serbizam“ pod uticajem Rusije - D. K. Šegvić, U prvim mjesecima stvaranja NDH. Moje poslanje u Italiju 7-IX - 24-IX 1941, Dnevnik, 13-14.

⁵¹⁾ D. Sušić, Parergon, Sarajevo, 1980, 35.

ukoliko dođe do njene obnove.⁵²⁾ Neubedljivo deluju i Stepinčeve post festum izjave da su u pitanju protokolarne „čini“, da je Biskupska konferencija tražila striktno poštovanje kanonskih propisa prilikom prekrštavanja, ili da se zauzimao za srpsku decu; da on nije čovek od svetovne vlasti i da nije imao pravo da se meša u njene poslove. Imaju li se u vidu njegove invektive, nabijene netrpeljivošću i predubeđenjima prema Srbima još pre rata, od preuzimanja stolice koadjutora, pre svega njegovo shvatanje misionarskog rada u krajevima naseljenim Srbima, samo ukoliko bude dovoljno ljudi za sprovođenje prozelističke politike, nije teško zaključiti da je njegov čas tek svanuo sa stvaranjem NDH kao države hrvatskog naroda. Odnos prema Srbima u Hrvatskoj kao „otpadnicima“ od katoličanstva, koje treba ponovo prevesti na katoličku veru ili istrebiti, nije mogao proći bez podrške snaga hrvatskog katolicizma.

U prošlosti ideološka osnova nacionalne isključivosti i netolerancije nalažena je u pravaškoj ideologiji Ante Starčevića koja je počivala na krajnjem nacionalizmu, velikohrvarstvu („pankroatizmu“). koja je išla do tog stepena da je Hrvate nalazila u Sumadiji, u Sloveniji (alpski Hrvati) i Crnoj Gori (crveni Hrvati). Hrvati su jednostavno bili „svi i svuda“. Starčevićanstvo je doprinelo razvoju hrvatske nacionalne samosvesti, ali je na drugoj strani ovu trajno opteretila nacionalističko-rasističkim radikalizmom. Čista stranka prava dr Josipa Franka, kao naslednika Starčevića, bila je uzor ustašama za rešavanje srpskog pitanja na krajnje teroristički način.

Izvor dugo akumulirane mržnje nalazio se i u optuživanju Srba za predratni teror nad Hrvatima, pljačku Hrvatske, sprečavanje ove vojnom silom da sprovede samoopredeljenje. „Tuđinski tlačitelji“ nametnuli su Hrvatskoj teško ropstvo, uz pomoć hrvatskih izroda, Srba, koji su se našli u Hrvatskoj prevarom i izdajom. Ti tuđinci bacili su se sa „proždrljivošću hijena i biljegom steklih pasa na živo tijelo hrvatskog naroda“, da ga porobe i ogole, unište njegova dobra, liše „staroslavne prošlosti“, njegova imena i njegove „narodne i državne osebnosti“, te da na „svetom hrvatskom tlu podignu velikosrpsko Dušanovo carstvo, davnu sanju svijuu velikosrpskih šovinista i mahnitavaca“. Beograd je proglašavan za centar tiranije, „element destrukcije i razbijanja“, nosilac politike koja teži da uništi Hrvate. „Srpski imperijalizam“ je kvario odnose sa Italijom i onemogućavao rešavanje „jadranskog pitanja“, koje su jedino bile u stanju da reše Italija, Hrvatska, Crna Gora i Albanija. Mržnja protiv Srba napajala je ustaše do tog stepena da su ovima pripisivali da su ognjište svih nemira na Balkanu i žarišta intriga, klevetanja, agresivnosti, komplota i međunarodnih

⁵²⁾ Misli se na J. Krnjevića, J. Šuteja i druge. Izuzetak čini V. Vilder, prvak SDS, koji je oštro napao nadbiskupa A. Stepinca 17. februara 1942. preko Radio-Londona. Nadbiskup i katolički kler napadnuti su jer nisu dali od sebe ni glas „saučesća prilikom krvavih pokolja Srba“, u prvom redu „sveštenika i prvosveštenika hrišćanske pravoslavne crkve...“ - Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943, Zagreb, 28-29.

incidenata. Na ruševinama „tiranije Beograda“ trebalo je da vaskrsne samostalna i nezavisna hrvatska država.

Srbi su stavljeni van zakona: oni su uklanjani iz službe; ograničeno im je kretanje, zabranjena ćirilica; izbacivani su srpski nazivi mesta (Sremska u Hrvatska Mitrovića itd.), ukidane su pravoslavne verske škole, zabranjeno štampanje knjiga latinicom na srpskom jeziku, „čišćen“ hrvatski jezik od srbizacije, uništavane su i pljačkane pravoslavne crkve, odnošene parohijske knjige, ubijane vladike i sveštenici, raspuštene srpske organizacije, paljene zgrade čitaonice, pevačkih i sokolskih društava.⁵³

Oni koji su blagovremeno osetili opasnost i nalazili se u situaciji da se spasavaju, prebegavali su u Srbiju i Crnu Goru. Trećoj kategoriji bilo je namenjeno prekrštavanje, to jest promena vere kao cena za spasavanje života. U nacionalno čistoj državi nije mogla da postoji srpska crkva. O tome svedoči i deviza ustaškog ideologa Mila Budaka „Ili se pokloni, ili se ukloni“. Raspravljajući o prekrštavanju pravoslavnih Biskupska konferencija je 17-18. novembra 1941. u Zagrebu obrazovala „odbor trojice“ (nadbiskup Štepinac, mons. dr Viktor Burić i apostolski administrator križevačke biskupije dr Janko Šimrak), koji je zadužen da razmatra sva pitanja koja su se ticala „konverzije grkoistočnjaka na katoličku vjeru“.

Sa Zakonskom odredbom o zabrani ćirilice aprila 1941. doneta je i Zakonska odredba o osnivanju Hrvatskog državnog ureda za jezik. Mile Budak je jula 1941. u svojstvu ministra bogoštovlja i nastave doneo naredbu o hrvatskom pravopisu. Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i pravopisu objavljena je avgusta 1941., kao glavni zakonski akt na kome su se zasnivale književnojezičke reforme. U članu 1 ove zakonske odredbe je stajalo: „Jezik, što ga govore Hrvati, jest po svom izvoru, po povjestnom razvitku, po svojoj razsprostranjenosti na hrvatskom narodnom području, po načinu izgovora, po slovničkim pravilima i po značenju pojedinih riječi izvorni i osebniji jezik hrvatskog naroda, te nije istovjetan ni s jednim drugim jezikom, niti je narječje bilo kojeg istovjetan ni s jednim drugim jezikom, niti je narječje bilo kojeg drugog jezika ili bilo s kojim drugim narodom zajedničkog jezika. Zato se zove hrvatski jezik“. Pokatoličavanje pravoslavnih i reforma jezika trebalo je da posluže vraćanju pravoslavnih hrvatskoj zajednici i čvršćem povezivanju Hrvata i Muslimana. Pavelić je, februara 1942, kako navodi D. Davidović, tražio da se radikalno raščisti sa „porocima“ u Jugoslaviji, pre svega u oblasti jezika. „Najveće nedjelo i nasilje, što se može na jednom narodu napraviti, jeste napraviti atentat na njegov jezik, koji ga potpuno i tačno obilježuje“. Taj „gospodski jezik“ je, po Paveliću, bio postao „običnim

⁵³) Stavljanje van zakona vršeno je na osnovu ustaškog zakonodavstva i van njega u praksi: Zakon o zabrani ćirilice, Zakonske odredbe za obranu naroda i države od 17. aprila 1941, Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti itd. - Vid. Narodne novine, 11, 15, 17, 19, 30. travanj 1941, 5. svibanj, 4. i 24. lipanj, 14. kolovoz, 10. i 26. listopad 1941.

žargonom, u kojemu smet ljudskoga društva u noćnim kavanama razgovara". Taj jezik niko ne sme više nazivati „nekim prišivenim imenima i da ga nitko nema prava i ne smije više nagrđivati, kvariti i sramotiti". Poglavnik je žigosao raniju praksu po kojoj su „najprostije, najgrđe, najgadnije balkanske rieči postale (su) sastavnim dielom hrvatskog jezika...".

„Uskrснуće Nezavisne Države Hrvatske" aprila 1941. pozdravljeno je i od Biskupske konzistorije đakovačke sa biskupom Antunom Akšamovićem na čelu. Biskup se 22. aprila 1941. zavetovao da će sveštenici biti verni čuvari vere i „Hrvatske narodne svijesti na istočnoj straži mile naše Domovine". Akšamović je u Korizmenoj poslanici za 1942. pozdravljao poglavnika „zemaljskoga vrhovništva" koji „obnavlja duh crkvenog jedinstva u savremenom zovu: Natrag vjeri otaca! Jedinstvo je u Katoličkoj crkvi". Dinko Davidov navodi Akšamovićeve dopise i instrukcije u kojima se zalagao za masovno pokatoličavanje. U „Priateljskom savjetu" koji je po naređenju Akšamovića štampan i rasturan u leto 1941. po srpskim selima Slavonije i Srema zalagao se za jedinstvo crkve u NDH. Od stanovnika „grčko-istočne vjere" se tražilo da se ugledaju na onu svoju braću koja se već prijavila za prelaz u Katoličku crkvu. Vi ćete kao katolici moći ostati u svojim domovima. Vi ćete nesmetano unapređivati svoje gospodarstvo i odgajati svoju omladinu za Boga i državu Hrvatsku. Vi ćete u Katoličkoj Crkvi osigurati spas neumrlih duša..." Za svoju politiku pokatoličavanja Akšamović je posle rata na osnovu rada Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača DFJ proglašen za ratnog zločinca, jer je neposredno učestvovao u duhovnoj prinudi nad „bespravnim srpskim narodom", praktično na odnarođivanju Srba. Umesto kazne, kako navodi Davidov, Akšamović je 1959. dobio Orden bratstva i jedinstva I reda.

Od Šekspira je ostalo zapamćeno da zla nikada ne dolaze sama, već uvek napadaju u četama. Srpski svet, životno ugrožen, pod bremenom poniženja i denacionalizacije gledao je prema matici, oslušujući događaje u njoj, iščekujući spas ili jednostavno sklanjajući glavu preko Save, Drine i Ibra. U okupiranu Srbiju počeli su da se slivaju reke izbeglica i preseljenika koje su okupatori proterivali iz Makedonije, Vojvodine, NDH, ili Albanci sa Kosova i Metohije, opterećujući njene građane u najtežem trenutku savremene srpske istorije. Pored Srba, u Srbiji se našlo i 8.751 Slovenaca, među kojima su preovlašivali prinudno iseljeni nad onima koji su sami izbegli u Srbiju. Ukupan broj ovih izbeglica i preseljenika ne može se utvrditi, jer mnogi nisu bili evidentirani, pristizali su i ponovo se vraćali, a mnogi su izbegavali kontrolu. Prema jednom historiografskom podatku, u Srbiji je bilo 241.000 izbeglica, ali se pominju i brojke od 300.000 do 400.000.⁵⁴⁾ Julia

⁵⁴⁾ Zapisnik sa saslušanja F. Nojhauzena, 16. septembra 1947. - AVII, Nda, kut. 27, Reg. br. 1/5.

- Broj od 400.000 navodi se i u pismu Predsedništva Ministarskog saveta Srbije od

1941. godine uvedena je ustanova Izvanrednog opunomoćenog komesara za izbeglice i preseljenike, kojoj se od oktobra 1941. na čelu nalazio inž. Toma Maksimović. Uprkos oskudici, koju je stanovništvo Srbije trpelo za vreme rata, preko Žitne centrale otkupljivani su viškovi pšenice od žetve 1941, dok je od svih proizvođača besplatno prikupljano 1% od ukupne proizvedene količine pšenice za ishranu izbeglica. Dolazak izbeglica mogao je nadoknaditi manjak radne snage, koji se veliki osećao zbog ratnih zarobljenika i mobilisanih lica za razne vojne formacije, ali je na drugoj strani bila u pitanju i mera od značajnog nacionalnog uticaja. S jedne strane, spasavani su ugroženi Srbi koji su sa porodicama ili sami samo sa ličnim prtljagom morali napuštati svoja staništa da bi spasili život, a s druge strane, učvršćivale su se duhovne veze između Srba u matici i onih koji su u njoj nalazili spas. Upoznavanje i „saživljavanje" pomagalo je u tim teškim danima osećanju jedinstvene nacionalne sudbine.

Uporedo sa iluzijama o „preporodu" Makedonije pod bugarskom okupacijom, teklo je iseljavanje srpskih kolonista i činovnika iz Makedonije. Mađarska vlada je još pre aprilskog rata predvidela iseljavanje kolonista iz Vojvodine posle okupacije ovog područja. Slovensko stanovništvo na Kosovu i Metohiji (Srbi i Crnogorci) našli su se posle aprilskog vojnog poraza pod pritiskom albanske većine. Šiptari su živeli u iluzijama da su doživeli nacionalno oslobođenje posle bespravnog režima u Kraljevini Jugoslaviji. Pothranjivali su ih okupator i barjaktarski šiptarski sloj. Dobijanjem prava na svoj jezik, na svoje škole i druge nacionalne simbole (zastavu itd.), nošenje oružja, izbor svojih činovnika itd., smatrali su da je došla sloboda i tuđinska jugoslovenska vlast bespovratno propala. Naseljenici, koji su počeli da se naseljavaju na Kosovo i Metohiju od balkanskih ratova, a naročito od 1918, našli su se preko noći pod udarom progona, pljačke imovine, oduzimanja zemlje, paljevine kuća. Desetine hiljada naseljenika i drugog stanovništva slovenskog porekla sklanjalo se u Srbiju i Crnu Goru, prelazeći pod pritiskom Ibar i Prokletije. Računa se da je sa Kosova i Metohije prognano 70.000 Srba i Crnogoraca.

Srbi u NDH, suočeni su ubistvima, bacanjem u jame i reke, spasavali su se bekstvom u Srbiju preko Drine i Save, ili prelaskom u

16. septembra 1942, upućenog nemačkom komandantu u Srbiji (Isto, Mikroteka, Nav 7 N - O - 501, r. 258, s. 001024-34). S. Kerkez, n.d., 602 - Na dan 16. avgusta 1944. izbeglice i preseljenici su - po kraju odakle su stigli - poticali: iz NDH je izbeglo i preselilo se u Srbiju 118.167 lica; iz Mađarske 24.931 lice; iz Bugarske 42.065 lica; iz Crne Gore i Albanije 48.808 i iz Slovenije 6.175 lica (Vid., AJ, Komesarijat za izbeglice, f. 197 - Dnevni izveštaj, 16. avgusta 1944. godine, br. 171, Izvanrednog komesara za izbeglice i preseljenike, T. Maksimović - predsedniku vlade M. Nediću). Izbeglice i preseljenici su bili ovako raspoređeni po okruzima: u Banatskom 9.287; Kragujevačkom 11.047; Kraljevačkom 7.462; Valjevskom 9.034; Zaječarskom 12.180; Beogradskom 17.293; Kruševačkom 10.177; Leskovačkom 21.225; Mitrovačkom 15.029; Moravskom 13.431; Niskom 17.712; Požarevačkom 11.610; Užičkom 7.390 i Sabačkom 23.922, teugmduJBajjgradu 53.326, uz 19 pridošlica i 865 lica smeštenih u karantin (ukupno 44.111 lica). Radi se o evidentiranim licima, dok je broj neevidentiranih bio znatno veći - S. Kerkez, n.d., 602.

Dalmaciju, pod okrilje italijanskih okupatora koji su vidno iskazivali svoj navodni srbofilski stav, iza kojega su stajale određene političke motivacije nalaženja protivteže NDH a sa početkom narodnih ustanaka i mogućnost manipulacije izbeglicama protiv ustaničkih snaga. Bežali su naročito predratni srpski prvaci, političari (narodni poslanici, popovi, senatori, trgovci, ugledniji domaćini itd.), koji su najpre bili izloženi udaru, jer su ustaše težile obezglavljenju naroda i predupređenju otpora. Ustaše su odbacivale NDH kao državu više nacija, to jest nacionalnih manjina. Uz nacionalne suprotnosti išla je i verska netrpeljivost „katoličkih Hrvata“ prema pravoslavicima i „muhamedanskim državljanima“. Ustaški režim je sa stotinama hiljada Srba na svojoj teritoriji uništio gotovo sve Jevreje.^{55'} Žrtve ustaških progona nalazile su se u stanju moralne posustalosti, depresije, straha, uznemirenosti i nepribranosti u prvi mah, ne shvatajući uzroke masovne ustaške krvoločnosti. Pod ustaški nož dolazili su ne samo odrasli muškarci već i žene, starci, deca u kolevkama. Neviđeni progoni srpskog življa izazivali su kod žrtava refleks samoodbrane i prikrivene težnje za odmazdom, uzvratom, koje će srpski građanski prvaci pod italijanskom zaštitom sve više razgorevati. Bekstva u šume postajala su jedini način da se spasi goli život, naročito onih daleko od granica Srbije.

Prvi masovni pokolj Srba u NDH izvršen je u 27. i 28. aprila 1941. u selu Gudovcu, pored Bjelovara. Pokolji su nastavljeni maja 1941. u kotaru Vojnić i u Glini. Ustaška klanja dobila su velike razmere u Hercegovini juna 1941, u Lici, Kordunu, Baniji i Bosni jula 1941. godine. Ustaše su istrebljivanje Srba u Bosni i Hercegovini otpočele u krajevima gde je muslimansko stanovništvo bilo brojnije, odnosno u većini. Reč je o srezovima: Bihać, Cazin, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Ključ. U Bihaću i okolini poubijano je oko 12.000 Srba. Početkom avgusta ubijeno je oko 3.000 Srba iz Sanskog Mosta i okoline. Na području Kupresa tokom avgusta 1941. ubijeno je oko 6.000 Srba. Slično je bilo u ključkom, delu jajačkog sreza, kao i na području drugih krajiških srezova. Klanja Srba vršena su na celom prostoru Bosne - od Une do Drine.^{56'}

Žrtva je bila i Srpska pravoslavna crkva. Samo u Bosni i Hercegovini 1941. poginulo je oko 100 sveštenika, među kojima mitropolit dabro-bosanski Petar Zimonjić i episkop banjalučki Sava Jovanović Platon. Deo sveštenika je zatvoren ili prebegao u Srbiju, među njima episkopi zahumsko-hercegovački i zvorničko-tuzlanski Nikola Jokanović i dr Nektarije Krulj. U Banjalučkoj, Gornjokarlovačkoj, Dabro-bosanskoj, Dalmatinskoj, Zagrebačkoj, Zvorničko-tuzlanskoj, Zahumsko-hercegovačkoj i Pakračkoj eparhiji, koje su bile na tlu NDH, ubijeno je 219 sveštenika, monaha i veroučitelja u periodu 1941-1945. godine.^{57'}

⁵⁵⁾ J. Romano, n.d., 91-131. - Prema ovom istraživaču u NDH je stradalo od 39.500 koliko ih je na tom teritoriju živelo 30.500 ili oko 75%.

⁵⁶⁾ E. Redžić, Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslovenske istoriografije, Sarajevo, 1989, 29.

⁵⁷⁾ Srpska pravoslavna crkva 1920-1970. Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije, Beograd, 1971. 191 - Veljko Đurić navodi 196 žrtava SPC u NDH,

Pogromi nad Srbima u NDH, naročito u nacionalno i verski mešovitim krajevima (Bosna i Hercegovina, Lika, Kordun, Banija, Gorski kotar), dobili su takve razmere da su ugrožavali opstanak celog srpskog naroda. Izvršioi su mobilisani iz redova klerofašista, fanatizovanih, pripremljenih psihološki na najcrnje sadističke obračune sa svojim „susedima“, samo zato što su druge nacije i vere. Među glavnim propagandistima u vrhu ustaškog terorističkog aparata nalazili su se Mile Budak, Mladen Lorković, Aleksandar Seitz, Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Matija Kovačić, Viktor Gutić, Milovan Žanić, Mate Frković, Mirko Puk i drugi. Srbi smešteni u zatvore i logore kvalifikovani su kao „četnici“. Ustaška „sabirališta“ punjena su Srbima, Jevrejima, hrvatskim antifašistima. Stravični logori, koji će postati „planete smrti“ narednih godina (Jasenovac i Stara Gradiška), stvoreni su u leto 1941. godine. Tehnologija smrti poznaje sve vidove bestijalnosti (klanje kao stoke, rezanje delova tela, vađenje očiju i nizanje očiju u vidu đerdana itd.), spaljivanje u crkvama, bacanje u jame. Nije se pravila razlika između muškaraca i žena, mladih i starih; ubijana su čak i odojčad. Tzv. leteće ustaše, sastavljene od najgoreg ološa, pod izgovorom da čiste teren od četnika, činili su nad mirnim srpskim stanovništvom „životinjske grozote“. Pravoslavne crkve su spaljivane, kao što pokazuje primer Bastasa i Spasovaca. Poglavnik je cinično primećivao da su takve pojave tipične za svaku „revoluciju“, imajući u vidu i Hitlerovu podršku da je vreme da se raščisti sa neprihvatljivim nacionalnim nasleđem, iako su kasnije Nemci zbog posledica genocida pokušavali da zaustave ovaj krvoločni talas pacifikacijom prostora. Krvavo ustaško postupanje praktično je teralo srpski narod u borbu za spašavanje golih života.

Drugi izlaz nalazio se u bekstvu preko Drine u Srbiju ili u Dalmaciju pod italijansku zaštitu. Srpski prvaci tražili su od Italijana da se ugrožena područja pripoje Italiji ili da se Italija izборi za autonomiju Srba u Hrvatskoj pod italijanskim pokroviteljstvom.⁵⁸⁾ Ovaj zahtev teško je mogao biti usvojen bez podrške Nemačke, koja je branila suverenitet NDH, pretpostavljajući italijansko-ustaškim protivrečnostima stabilnost nemačko-italijanskih odnosa. Nemačko-italijanski savez bio je, po Joahimu Ribentropu, alfa i omega nemačke politike, koji se postulat nije smeo ugrožavati zbog nekih perifernih pitanja.⁵⁹⁾ U italijanskom zauzimanju za Srbe ne treba tražiti nikakav altruizam već sasvim realne interese nalaženja protivteže NDH u zaleđu jadranske obale i u unutrašnjosti, borbe za povoljnije ekonomske interese u zaleđu (drvo, ugali, gvožđe), slabljenja NDH kao prepreke italijanskom

utvrđujući isključivo sveštenike koji su ubijeni od ustaša, za razliku od prethodno navedenog broja koji obuhvata ukupne žrtve (okupatora i drugih) - V. Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*, Beograd, 1989, 115-117.

⁵⁸⁾ Đ. Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine*, Istorija XX veka, IV, 1962, 18-19, 32.

⁵⁹⁾ B. Krizman, *Iz tajne prepiske S. Kasche - J. v. Ribentrop 1941-1945*, VUS br. 1305, 14. maj 1977.

prodiranju u Podunavlje, a pre svega neutralisanje mogućnosti otpora mešanjem u srpsko-hrvatske odnose, preuzimanja uloge arbitra, što je odgovaralo italijanskoj okupacionoj upravi sklonoj razrešavanju složenih međunacionalnih odnosa diplomatskim putem. Tzv. srbofilski kompleks italijanske politike, ima, dakle, svoju konkretnu političku suštinu. Razgorevanjem ustanka progonjenih Srba, ova politika dobiće i drugu značajnu dimenziju koja se ogledala u mogućnosti cepanja ustaničkog fronta poštedom italijanskih vojnih snaga. Srpskofilsku politiku Italijana podsticale su žrtve ustaša kao jedinu odbranu, ali i brojni italijanski emisari i agenti ubacivani u ustaničku pozadinu, sa ciljem da je razriju. Srpski prvaci nastojali su pomoću Italijana da obezbede povratak Hrvatske južno od Kupe i Save pod vlast Italije, pa i da se u budućnosti voljom Rima osigura stvaranje autonomije Dalmacije i Like.

Pod pritiskom ustaških zuluma narod srpskih sela istočne Hercegovine oko Nevesinja, Gackog, Bileće, Trebinja, Stoca, Ljubinja i drugih mesta napuštao je svoja staništa i sa pokretnom imovinom tražio spas u zbegovima na hercegovačkim planinama - Babi, Sniježnici, Viduši, Bijeloj Gori, Babunima, Iliji, Sitnici i drugima. Na ustaške zločine odgovoreno je ustankom, 3. juna 1941. godine. Ustanak je bio spontan, samoodbrambeni, prvi masovnih razmera u Jugoslaviji, određen uslovima opstanka. Počele su borbe sa ustaškim lokalnim snagama, ali i sa većim formacijama poznatog koljača Jure Francetića. Ustanak je dobio na snazi dva dana posle napada Nemačke na SSSR, kada su se pokrenula srpska sela oko Nevesinja i Gacka. Ustaše su se zatvorile u gradove, a većina srpskog življa srezova istočne Hercegovine našla se toga leta u zbegovima.⁶⁰

Ustanci u Hercegovini i Bosanskoj krajini izbili su pod uticajem ustaškog terora, ali je na njih uticala i ustanička tradicija borbe za opstanak i slobodu koja je živela u svesti srpskog naroda.

Kao i u Hrvatskoj, ustanak u Bosni i Hercegovini začinjao se u znaku ustaških divljanja protiv Srba, koji su nalazili spas bekstvom u šume, zbegove i u organizaciji samoodbrane. Najjače ustaško uporište nalazilo se u zapadnoj Hercegovini, gde su desničarske snage HSS i klerofašistički elementi preovlašivali još od pre rata. U uslovima NDH nacionalno i verski raznovrsna Bosna i Hercegovina postale su, sa nasleđenim protivurečnostima, plodno tlo za nova podvajanja, mržnje, buđenje atavizama dalje i bliže prošlosti. Ustaški program likvidacije

⁶⁰ Zbegovi su u Hercegovini nastali juna 1941. godine. Seljaci su napuštali ugrožena staništa i sa porodicama i pokretnom imovinom priključivali se ovom ili onom zbegu. Najveći zbegovi su bili u Iliji i na prostoru Zelenkovca, u blizini Trebinja, kao i na drugim planinama: Babi, Sniježnici, Viduši, Bijeloj Gori, Babanima, Hrgudu, Beždjeju i Sitnici. Smeštaj naroda je bio pod vedrim nebom, a stoka se čuvala u krdu. Najteže je bilo s vodom jer su planine bile bezvodne. Obezbeđenje zbega je bilo jedan od svakodnevnih zadataka. Na sličan način su nastajali i zbegovi u Hrvatskoj i Bosanskoj krajini. Zbeg Ilija je bio sastavljen od naroda iz tri sreza: ljubinjskog, trebinjskog i stolačkog. - Vid. R. Bulatović, Narodna privreda Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu 1941-1945, Beograd, 1984, 75-79.

Srba sinhronizovao se sa ustaškom panhrvatskom koncepcijom „kroaticizacije“ Muslimana, koji su u skladu sa Starčevićanskim idejama bili čisto evropsko plemstvo, nacionalno Hrvati, „hrvatska pasmina“ koja nema ništa sa „muhamedanskom pasminom“. Pretvaranjem Muslimana u Hrvate, a na drugoj strani pravoslavaca u katolike, bilo je izraz „nacionalno-klerikalne dihotomije prekrštavanja“.⁶¹⁾

Nezavisna Država Hrvatska suočila se tek nakon obrazovanja sa snažnim ustancima u Bosanskoj krajini, Lici, na Kordunu i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koji su uglavnom istovremeno izbili, potresajući njene ionako neučvršćene temelje. Napad na Drvar, 27. jula 1941, označio je početak ustanka. Čak i onamo gde je ustanak bio najbolje pripremljen - kao u Drvaru, na Kozari, u Bosanskom Petrovcu - probijala je stihija. Seljaci, dojučerašnje žrtve ustaša, nisu mogle zaboraviti njihove zločine. Tražili su da se borba proširi i na „Turke“, podrazumevajući pod tim Muslimane. Krajem jula i početkom avgusta 1941. došlo je do prvih akcija ustanika u Podlugovima, kod Sarajeva, na Romaniji, na Trebeviću, u tuzlanskoj oblasti, u predelu Birča. Ustanak je naglo izbio i brzo se proširio u srpskim naseljima istočne Bosne.⁶²⁾

Stihijni elementi pokreta srpskih seljaka u odbranu golog života našli su literarnu obradu u „Prolomu“ Branka Ćopića. Stepen zaslepljenosti srpskih seljaka ogledao se i u tome da su se i italijanski „bersaljeri“ (koji su nosili perje na kapama) izjednačavali sa Turcima, ili fašisti sa crnim fesovima. Od otpora je zavisio život. Branko Ćopić je ujesen 1941. pretočio to saznanje u masovku: „dosta nas je dušman klao, dosta nas je teror traio. Mnogu braću i očeve pobili su ko zečeve. Sad želimo da pokažemo da klečeći ne ginemo“. Tradicionalni koren otpora izražen je u stihu: „Omladinci roblje nisu, naši stari hajduci su. Ovo je zemlja hrabrih ptica, mi smo djeca Obilića“... „Gavrilo nas Princip zove na odbranu zemlje ove.“⁶³⁾

„Ruski faktor“ je takođe nezamenljiv u srpskom ustaničkom pokretu. Posle 22. juna hercegovačkim ustanicima priviđali su se od italijanskih aviona sovjetski. Otpor srpskog naroda ustaškom nasilju shvaćen je kao sudbonosna borba dve nepomirljive strane. U Hercegovini se pevalo: „Zaratile dvije velesile, NDH i srez Nevesinje“. Mešala se nada u pobedu Rusije, koja nije razlikovana od SSSR-a i Staljina i koja nije mogla da ne donese - kao i uvek slovenskoj raji - oslobođenje. Ona je sada imala zaštitnika u „Rusiji“, koju je komunistička propaganda predstavljala kao nepobedivu silu. Ćopić je stihom sublimisao ova mešovita osećanja ustanika srpskih krajeva: „Poslednja se bitka bije, sjever duva iz Rusije, Beskrajna je naša vjera u orlove sa sjevera“.

⁶¹⁾ Sem prisvajanja Muslimana, ustaše su idealizirale hrvatsku istoriju i sebe predstavljale kao pokret sa dubokim istorijskim korenima, sežući od Petra Svačića do bega Gradašćevića - F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH 1941-1945, Zagreb 1977, 137.

⁶²⁾ Vid. Z. Antičić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Tuzla, 1983, 133-185.

⁶³⁾ Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945, Sarajevo, 1885.

Slovenska nota je u komunističkoj projekciji bila prožeta duboko usađenim sadržajima proleterskog internacionalizma, koji je za svetu stvar Sovjeta tražio da se gine do poslednjeg borca. Iz prepiske rukovodećih komunista Bosanske krajine, u leto 1941, vidi se bezumna ideja da je bolje da pogine deset hiljada ustanika nego hiljadu „Rusa“, pripadnika Crvene armije, u bitkama za Žitomir.

Komunistički izvori iz 1941. nedvosmisleno pokazuju da su pokolji srpskog stanovništva, ugrožavajući samo biće srpskog naroda, uticali na izbijanje ustanaka u nacionalno mešovitim krajevima. Tito je javljao 23. avgusta 1941. Kominterni da je masovni ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, Lici i na Kordunu, nastupio „zbog strahovitog zverstva Pavelićevih ustaša“.⁶⁴ Moša Pijade je januara 1942. sintetizovao ustaške zločine u sledećoj formulaciji: „13. U čitavoj istoriji srpskog naroda nezapamćeni zvjerski pokolji koje su nad Srbima, nad srpskim ženama i djecom, izvršile ustaške bande u Bosni i Hercegovini, daleko nadmašivši zverstva nekadašnjih šuckora, podigli su srpski narod u Bosni i Hercegovini protiv hrvatskih ustaša i njihovih pomagača među muslimanima“. Da Ante Pavelić, veli jedan od uticajnih učesnika, Vladimir Velebit, „nije vodio strahovito glupu politiku u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, mi nikad ne bismo pokrenuli srpske mase na ustanak“.

Komunisti nisu gubili iz vida slobodarsko i antiokupatorsko raspoloženje porobljenog naroda, kao ni pojavu pojedinaca i grupa rodoljuba koji se nisu mirili s ropskim odnosom prema okupaciji. Na prostoru bivše Jadranske divizije u posleaprilskim elanima Italijani su konstatovali nastavljanje otpora. Odbrambeni stav bio je uslovljen zlikovačkim nastupom ustaša. Kod Sanskog Mosta, u Bosanskoj krajini, otpor ustašama maja 1941. izazvao je protivakcije Nemaca, a juna 1941. izbio je ustanak u Hercegovini. Opšti ustanak srpskog naroda u Hercegovini nastupio je usled „strahovitog masovnog pokolja nad Srbima u kome su muslimani ovih krajeva prilično masovno učestvovali“. Ogorčenost ljudi u nevesinjskom srezu bila je tolika da su postavljali pitanje: „Mi ili Turci“. Najveći pokolji nad Srbima izvršeni su u stolačkom, Ljubinjskom i gatačkom srezu. „Pod utiskom tih pokolja i pod uticajem lažnih vijesti“ - stoji u jednom izveštaju Uglješe Danilovića - „da su tobože došli Crnogorci i da su doletjeli ruski avioni, izbio je spontano ustanak u nevesinjskom srezu, jednom dijelu bilečkog i gatačkog sreza...“ Nasuprot komunistima, deo ustanika koji se u dokumentu proizvoljno naziva „kulačkim elementom“ ili „reakcionarnim anglofilskim elementom“ hteo je da se okrene istrebljenju muslimana, to jest da tekuću borbu pretvori u „krstaški rat protiv islama“. Danilović navodi dva faktora od uticaja na tok događaja. „Prvo, to su ljudi koji su ili sami preživjeli jame ili im je cjelokupna porodica poklana. Ovi su bili najaktivniji u klanju i oni su prvi pokolj na Dabru i izvršili. Drugi faktor bio je taj što su ovo granični krajevi gdje pljačka i paljenje neprijatelja

⁶⁴> A. CK SKJ, Fond CK KPJ - K1, 1941/3.

(muslimana) postoji kao tradicija. Osim toga, sadistička ubistva koja su u masi izvršena nad Srbima u gatačkom, Ijubinjskom i stolačkom srezu izazvali su nečuvenu mržnju prema muslimanima. Pričalo se da su ustaše na Berkovićima kovali djecu i nagonili njihove majke da ih jedu, a poslije ih ubijali, silovali djevojke i žene itd. Kažu, biti ubijen metkom to je značilo sreću. Svi zločinci koji su počinili ta djela bili su domaći muslimani, a gotovo u svim djelovima istočne Hercegovine muslimani su masovno pristajali uz ustaše".⁶⁵ U drugoj etapi borbe, avgusta 1941, ubistva muslimana, naseljenih na imanjima pobijenih ili odbeglih Srba, imala su za posledicu jačanje uticaja „pogromaških elemenata, kod Srba", a na drugoj strani stavljanje muslimana u celini nasuprot ustanicima.

Ustaško nasilje pokrenulo je Srbe na ustanak, ali je ustanički talas imao za posledicu nastavljanje, pa čak i pojačavanje ustaškog terora nad nezaštićenim stanovništvom.

Iskustvo iz 1941. potvrdilo je iskustva iz bliže i dalje prošlosti da su krvološtva i težnja za zatiranjem srpskog naroda najjače bila ispoljena u pojedinim oblastima koje nisu bile slučajno izabrane za početak nacionalnog i verskog „čišćenja". Na tim prostorima najpre se oglasila ogromna mržnja prema srpskom narodu. Reč je o Bosanskoj krajini, istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni. Bosanska krajina se nalazila na pragu Zagreba, bila je granični prostor Bosne prema Hrvatskoj, dok je istočna Bosna graničila sa Srbijom, odeljena starom granicom reke Drine.⁶⁶ U graničnim krajevima prema Srbiji srpski živalj se okretao Srbiji i crpeo snagu dodirima sa maticom. Narod istočne Hercegovine oslanjao se, tradicionalno, na Crnu Goru i sačuvao je tradiciju borbe za nacionalnu slobodu. „Bosanska buna" i „hercegovačka puška" iz prošlog veka još su živjele u svesti ljudi ovih krajeva. Srpski narod Bosne i Hercegovine sa oduševljenjem je prihvatio ujedinjenje 1918. godine, odupirao se deobi i cepanju Bosne 1939, a pogotovu njenom pripajanju Hrvatskoj. U Bosanskoj krajini posle 1918. kandidovali su se istaknuti prvaci Radikalne stranke i Saveza zemljoradnika, Nikola Pašić i Jovan Jovanović Pižon. Pašić je u Krajini dočekivan kao božanstvo. Likvidacijom srpskog življa u ovoj mešovitoj oblasti žurilo se kako bi se ona što pre uključila u hrvatski etnički prostor, u skladu sa koncepcijom nacionalno čiste države, iskorenio prkos srpskog sveta, ugušila slobodarska tradicija i srpsko nacionalno saznanje, smanjila izrazita srpska prevlast u Bosanskoj krajini. Otuda i najveća ustaška ovlašćenja poznatim koljačima i inspiratorima zločina: stožerniku Viktoru Gutiću u Banjaluci, velikom županu Ljubomiru Kvaterniku u Bihaću, na području istočne Bosne Juri Francetiću, u istočnoj Hercegovini Ivanu Herenčiću i Miju Babiću, bliskim Pavelićevim saradnicima u emigra-

⁶⁵ Izveštaj Uglješe Danilovića iz Hercegovine, septembra 1941 - Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knj. 1 (priredio Radomir Vujošević), Beograd, 1985, str. 15.

⁶⁶ E. Redžić, n.d., 29-30.

ciji.⁶⁷ Za razliku od Birča i Vlasenice, gde je ustaški teror bio najjači, slabije se ispoljavao u predelima Majevice, Semberije i Bosanske Posavine, budući da su ovde Srbi bili izmešani sa Muslimanima i Hrvatima. U istočnoj Hercegovini trebalo je radikalno izmeniti nacionalnu strukturu uz granicu sa Hercegovinom. Enver Redžić vidi u hercegovačko-crnogorskoj granici poprište pravoslavno-muslimanskih sukoba u dugom trajanju, koje su naizmenično donosili gubitke čas jednoj čas drugoj strani. Vekovni sukobi „krsta i polumjeseca“ na ovoj međi bili su podloga na kojoj se izgradila tradicija uzajamne netrpeljivosti, koja se naročito pogubno iskazivala u ratnim vremenima i prvim poratnim „pobjedničkim“ godinama. Muslimanski živalj podržavao je ustaše na protivhrišćanskoj tradiciji Muslimana, koja je od kraja 19. veka bila obeležena izrazitom srbofobijom. Oštrica nacionalne konfrontacije nije ovu lišila verskog karaktera nego je, šta više, „muslimanski vjerski sindrom u njoj postao još militantniji“.⁶⁸

Okupator i vazalni Savet komesara

Odnos Nemaca prema narodu Srbije može se videti od prvog dana okupacije i zavođenja vojne uprave strogim odredbama koje su zabranjivale rad i osnivanje političkih, kulturnih, sportskih i drugih organizacija; javne skupove, povorke i druge srodne manifestacije. Pod udar nemačkih vojnih i upravnih propisa dolazilo je podstrekavanje na nemire i štrajkove, cepanje okupatorskih plakata i objava, uvreda pripadnika Vermahta.

Nemačka vojna sila nemilosrdno je reagovala od prvog dana zavođenja vojne uprave na tlu Srbije. Štab 11. nemačkog armijskog korpusa 27. aprila 1941. izdao je zapovest, prema kojoj se imao streljati svako ko se zatekne pod oružjem. Predviđeno je uzimanje talaca u krajevima u kojima dođe do otpora nemačkoj oružanoj sili i streljanje u slučaju da se nemiri ponove.

Nemci su zabranili slušanje stranih radio-stanica.⁷⁰ Na najgorem glasu kod Nemaca i kolaboracionista je bio Radio-London, kome se pripisivalo širenje zabluda i zavođenje Srba na pogrešan put. Naredba o zabrani slušanja emisionih stanica od 27. maja 1941. predviđala je stanice koje su se mogle slušati, među kojima su precizno navedene sledeće: Radio-Beograd i Zemun, radio-stanica protektorata Prag, Brno i Moravska Ostrava, velike radio-stanice „Dunav“, „Višnja“ i Luksemburg, radio-stanice Varšava i Krakov i radio-stanice Pariz.⁷¹

⁶⁷ Isto, 27-28.

⁶⁸ Isto, 28.

⁶⁹ Obaveštavajući stanovništvo Srbije 22. aprila 1941. da je preuzeo dužnost vojnog zapovednika, general Helmut Ferster stavljao je do znanja da će svako ko se ne bude pokoravao njegovim naređenjima, sabotirao ili vršio krivična dela odgovarati po ratnim zakonima - Zbornik NOR, tom XII, 1, dok. br. 8.

⁷⁰ Naredba generala Ferstera od 27. maja 1941.

⁷¹ Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. br. 91.

Maja 1941. na tlu vojnookupirane Srbije uvedeno je krivično pravo, koje je davalo gotovo neograničena ovlašćenja izvršnim organima okupatora i kolaboracionista u primeni kaznenih odredaba.^{72'}

Nemci su zaveli sistem totalne kontrole u Srbiji. Kontrola je obuhvatala poštu, telefon, telegraf, pisma, telefonske razgovore. O stepenu predostrožnosti govori podatak da je izdato naređenje da se pobiju čak i golubovi pismošoš. Vlasnici sprava za umnožavanje bili su obavezani da okružnim komandama - krajskomandanturama prijave sprave koje su posedovali (rotacione mašine, šnelprese, tiglove itd.). Delatnost štampe i izdavačka delatnost normirane su uredbodavnim putem maja, odnosno jula 1941. godine. Niko nije mogao obavljati uredničku dužnost ako prethodno nije bio upisan u staleški spisak Srpskog novinarskog udruženja, koje je - polazeći od rasističkih merila - zabranjivalo da urednički poziv vrše lica jevrejske i ciganske pripadnosti, uključujući lica koja su bila oženjena Jevrejkom ili Cigankom. O strogosti cenzure i preventivne kontrole najbolje govori to da periodična publikacija nije mogla biti štampana pre prethodnog odobrenja Propagandnog odeljenja „S" kod Vojnog zapovednika, a za materijal propagandističkog karaktera (brošure, plakati, leci, itd.) odobrenja Vojnog zapovednika.^{73'}

Karakteristika nemačke kontrole imala je, sem uobičajenih mera vezanih za okupacioni režim, više izvanrednih karakteristika na koje treba skrenuti pažnju: bila je apsolutna, pomognuta dopunskom, ali u suštini sekundarnom kontrolom kolaboracionističkih organa; nosila je preventivna obeležja, jer se ništa nije prepuštalo slučaju; odimala bezobzirnom oštrinom koja se ispoljila od prvog dana posedanja srpske teritorije; imala u svojoj kalkulaciji uračunati rizik iz iskustva vezanog za obaranje namesničkog režima, a posebno rasno diskriminacione odredbe usmerene protiv Jevreja i Cigana. Na meti su posebno bili i masoni, u skladu sa opštim nemačkim stavom prema svetskoj masoneriji i „kamuflianim anglofilima". U Beogradu su posle aprilskog poraza boravili admiral Kanaris, šef nemačke vojnoobaveštajne službe (AB-VER-a) i Rajnhard Hajdrih u cilju da podstaknu likvidaciju engleske obaveštajne mreže u Srbiji.^{74'} Sredinom maja 1941. obrazovana je

⁷²⁾ AVII, Nda, kut. - 53, Reg. br. 15/2-1, 134. - Navedeno prema SI. Kerkez, n.d., u rukopisu.

⁷³⁾ Pored stroge i centralizovane cenzure vojnookupacioni režim je preduzeo mere da evidentira sve sprave za štampanje i umnožavanje. Naredba o obaveznom prijavljivanju štamparskih i umnožavajućih sprava od 9. maja 1941 (List uredbi vojnog zapovednika u Srbiji br. 4, 16. maj 1941) obuhvatala je obaveznu prijavu komandanturama rotacionih mašina, šnelpresa, tiglova, zec mašina svih vrsti, ručnih sprava za slaganje.

⁷⁴⁾ B. Božović, Obaveštajne službe nemačkog okupatora u Beogradu, Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd, 1971, 103-4. - Pa i misija poverljivog Ribentropovog čoveka u Srbiji Edmunda Vezenmajera pokazuje koliki je značaj nemački vrh poklanjao likvidaciji „zavereničkog društva", koje je iz te zemlje, po njemu, širilo nemire. Računalo se da Nemcima najbolje u tome može pomoći A. Pavelić koji bolje od drugih poznaje „zavereničku kliku" i organizacije „Crne" i „Bele ruke" - Bogdan Krizman, Iz tajne prepiske S. Kasche - J. Ribentrop 1941-1945, VUS br. 1300 i 1301 od 9. i 16. travnja 1977.

posebna istraživačko-anketna komisija za ispitivanje pozadine 27-mar-tovskog prevrata. Odobrenje za pokretanje istrage dao je Ribentrop, a Feliks Bender, poslanik nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu, obrazovao je komisiju u kojoj su se nalazili: Tanasije Dinić, kao predsednik, te Đorđe Perić i Mihajlo Đorđević, koja je u istrazi ispitala više političara, među kojima Aleksandra Cincar Markovića, Dimitrija Ljotića, generale Petra Pešića i Petra Košića, bivšeg guvernera Narodne banke Mitka Košića, Živka Topalovića i druge ličnosti. Zaključak ove ankete je da krivica pada na izazivače prevrata. Treći rajh je koristio rad ove komisije u propagandne svrhe, nastojeći da optuži kraljevsku vladu i Dušana Simovića zbog zaključenja ugovora sa SSSR-om.⁷⁵⁾ Događaje, koji su ranije zaokupljivali nemačku pažnju, sustizali su drugi, a akteri 27. marta uglavnom su se nalazili u inostranstvu, tako da je istraga, sem pomenute propagandne funkcije, ostala bez efekta.

Savet komesara ili komesarska vlada Milana Aćimovića ustanovljen je 1. maja 1941. godine, dakle 13 dana posle zaključenja kapitulacionog akta, iako su pregovori za stvaranje kvislinske vlade počeli ranije, kao što se vidi iz nemačke prepiske. Prema nemačkim izvorima od 18. aprila 1941, Dragiša Cvetković, koji se nalazio u Nišu, predlagao je nemačkim predstavnicima da u Beogradu obrazuje vladu sa bivšim namesnicima Radenkom Stankovićem i Ivom Perovićem, misleći očigledno na neku jugoslovensku vladu, samim tim što je sebe smatrao ustavnim predsednikom vlade.⁷⁶⁾ Obrazovanje komesarske vlade išlo je preko komandanta Srbije, a kao glavni kandidati pojavljivali su se Dimitrije Ljotić i Milan Aćimović, i jedan i drugi poznati kao pronemački raspoloženi predratni političari i ministri. Aćimović je bio čovek antikomunističkih ubeđenja, profesionalni policajac, koji je i u poslednjoj vladi Milana Stojadinovića obavljao dužnost ministra unutrašnjih poslova. Iz literature na srpsko-hrvatskom koja je izlazila u inostranstvu proizilazi da su i Ljotić i Aćimović uslovljavali svoje prihvatanje vođenja „civilne uprave“, tražeći, pre svega, da se poštuju odredbe međunarodnog prava, nacionalno zakonodavstvo i sudstvo, da domaća uprava raspoláže svojim finansijama, da Srpska pravoslavna crkva nesmetano nastavi rad sa svojom organizacijom, da se članovi srpske civilne uprave zovu komesarima i smatraju advokatima naroda pred okupacionim vlastima, da se u crkvama za vreme službi pominje ime kralja i patrijarha, da se privatna, crkvena i državna imovina poštuju.⁷⁷⁾ Nemci su dali prednost Aćimoviću, kao stručnjaku za pitanja bezbednosti, čoveku praktičnijem u odnosu na ideološki opterećenog Ljotića. A i Dimitrije Ljotić je smatrao da on nije pogodna ličnost za predsednika srpske vlade, kao

⁷⁵⁾ Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića od 21. februara 1946, Dosije T. Dinića, Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova Srbije (ASUP). - Navedeno prema M. Borković. Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava 1941-1944, knj. 1, Beograd, 1979, 51.

⁷⁶⁾ M. Borković, n.d., 25-26.

⁷⁷⁾ Boško Kostić, Za istoriju naših dana, Lil, 1949, 19.

čovjek koji Nemce smatra prijateljsima srpskog naroda, a koji je u to teško ubediti; smatrao je da takvo mesto pripada „jednom neistrošenom čoveku sa svestrano priznatim autoritetom i udarnom snagom”.⁷⁸

Aleksandar Cincar Marković nije prihvatio da uđe u „srpsku civilnu administraciju”, iako je učestvovao u razgovorima, davao savete i bio konsultovan.

Savet komesara imao je strukturu vlade sa komesarima - ministri-
ma, koji su stajali na čelu odgovarajućih resora. Aćimović je zauzeo položaj predsednika Saveta i komesara za unutrašnje poslove, dok su ostali komesari bili: za Ministarstvo prosvete - Risto Jojić, za Ministarstvo pravde - Momčilo Janković, za Ministarstvo pošta, telegrafa i telefona - Dušan Pantić, za Ministarstvo građevina - Stanislav Josifović, za Ministarstvo privrede - inž. Milosav Vasiljević, za Ministarstvo socijalne politike - dr Stevan Ivanić, za Ministarstvo finansija - Dušan Letica, za Ministarstvo saobraćaja - Lazar Kostić i za Ministarstvo ishrane - Jeremija Protić. S obzirom na lišenost Srbije državnih atributa i pomoćni vazalni status komesarske vlade, u njenoj strukturi nije postojalo ministarstvo spoljnih poslova. Nemačka nije davala Srbiji status subjekta u međunarodnim odnosima, kao NDH, čak i za vreme Nedićeve uprave. Komesari su pripadali raznim političkim strankama, ali među njima nije bilo markantnijih ljudi iz javnog života pre rata. Ljotićev „Zbor” u vladi su predstavljali Milosav Vasiljević i Stevan Ivanić. Van vlade je ostao i Aleksandar Cincar Marković, ministar inostranih poslova u Cvetkovićevoj vladi, potpisnik akta u Dvorcu „Belvedere”, kao i potpisnik Odredaba o izvršenju primirja. Mada uvažavan od Nemaca i često pozivan na konsultacije, Aleksandar Cincar Marković nije javno i direktno bio angažovan u poslovima kvislinške vlasti. Ima istoričara koji smatraju da su Ljotić i Cincar Marković više voleli da ostanu „u senci”, vukući poteze iza scene.⁷⁹

Aćimovićeva komesarska vlada je, u suštini, bila izvršno-upravni organ vojnookupacione uprave, administrativno-politička osnova za lakše ostvarivanje okupacionih zadataka, pre svega tekućih upravno-privrednih i propagandno-političkih zadataka. O karakteru ove vlade najbolje govori ključna pozicija Milana Aćimovića, u vladi kao predsednika Saveta i ministra unutrašnjih poslova. Pitanje bezbednosti za Nemce je bilo najvažnije, a „prvi komesar” čovek od najvišeg nemačkog poverenja. Pomoću ove vlade preuzet je i nastavio sa radom predratni upravni aparat: banovine - Dunavska, sa sedištem u Smederevu; Moravska, sa sedištem u Nišu i Drinska, do juna 1941. sa sedištem u Valjevu a zatim u Užicu; obnovljen je rad i sreskih načelstava u preko 110 srezova, opštinskih uprava, žandarmerije, katastarskih i poreskih uprava.

⁷⁸ Ljotića su naročito podržavali Đorđe Perić i Danilo Gregorić.

⁷⁹ Aleksandar Cincar Marković nije želeo da uđe u Savet komesara. Odbio je ponudeni resor prosvete. Nemački funkcioneri: Feliks Bencler i Fajne koristili su Markovićevo poznavanje Balkana i konsultovali ga po tim pitanjima.

Žandarmerija je posle okupacije bila razoružana, a deo žandarma našao se u zarobljeništvu. Ranije žandarmerijske stanice opljačkane su i napuštene. Do sredine maja 1941. na dužnost se javilo 1.779 žandarma i 153 aktivna žandarmerijska oficira. Privremeno su obrazovani štabovi Dunavskog i Drinskog žandarmerijskog puka i žandarmerijske čete sa vodovima i žandarmerijskim stanicama. Komanda srpske žandarmerije osnovana je tek 22. juna 1941, pod privremenom komandom potpukovnika Jovana P. Trišića.⁸⁰⁾

Za sve domaće organe vlasti bilo je obavezno izvršavanje nemačkih naređenja. Komesari su bili odgovorni predstavnicima odgovarajućih nemačkih odeljenja u Upravnom štabu komandanta Srbije. Upravne ustanove Srbije, koje je obnovio Savet komesara, stajale su pod operativnim rukovodstvom nemačkih feldkomandantura, krajskomentantura i ortskomentantura. Bez nemačke provere nije se mogao postaviti nijedan sreski načelnik. Zahtevi Aćimovića, postavljeni Nemcima pre' obrazovanja Saveta komesara, imali su uglavnom karakter formalnog uslovljavanja, bili vid smirivanja savesti, pokušaj stvaranja pred sobom i javnošću predstave da se ne radi o najobičnijim izvršiocima volje nemačke vojno-okupacione vlasti.

Cela zgrada okupacione i kvislinške vlasti počivala je na vojnoj sili pobednika. Nemačka vojna uprava Srbije organizovana je neposredno posle kapitulacije. Na njenom čelu nalazio se komandant (vojni zapovednik Srbije), koji je bio potčinjen Višoj komandi suvozemne vojske, a od početka juna 1941. Komandantu Jugoistoka, pod čiju su komandu dolazile sve redovne trupe i vojnopozadinski organi okupiranih teritorija na Balkanu. Prvi komandant Srbije bio je general Ferster, od početka juna general Šreder, koji je nastradao u avionskoj nesreći 24. jula 1941, s tim što ga je zamenio general Dankelman. Preko Vojnog štaba komandant Srbije ostvarivao je režim bezbednosti na okupiranoj prostori, a preko Upravnog štaba upravljao je zemljom i nadzirao kolaboracionističku vlast. Mreža oblasnih, okružnih i mesnih komandi prekrivala je Srbiju. Oblasne komandanture, obeležene brojevima, nalazile su se u Beogradu (599), Pančevu (610), Nišu (809), Užicu (816), a okružne komande - krajskomentanture (takođe označavane brojevima) u Petrogradu, Sabcu, Kragujevcu, Jagodini, Kruševcu, Kosovskoj Mitrovici, Valjevu, Zaječaru, Leskovcu. Mesne komande - ortskomentanture bavile su se poslovima javne bezbednosti i informativne službe. Vojnu silu poretka obezbeđivale su prvo divizije iz sastava armije general-pukovnika Maksimilijana fon Vajksa, dok krajem aprila i početkom maja nisu otpremljene na budući Istočni front, kada su ih zamenile tri posadne divizije (704, 714 i 717).

Štab generalnog opunomoćenika za privredu, sa Francom Nojhauzenom, na čelu, bivšim generalnim konzulom Trećeg rajha u Jugoslaviji,

⁸⁰⁾ Trišić je postavljen za v.d. komandanta žandarmerije 24. juna 1941. Prethodno je o svojoj nameri obavestio Dražu Mihailovića, koji se sa tim složio - J. Marjanović, n.d., 211.

bio je direktno povezan sa Berlinom, odnosno sa maršalom Geringom, koji je bio zadužen za sprovođenje nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana. Ova ustanova je sa dosta samostalnosti organizovala sistem privrednog iskorišćavanja okupiranog prostora.

O unutrašnjopolitičkim pitanjima okupirane Srbije starao se poslanik Feliks Bender, kao opunomoćenik nemačkog Ministarstva inostranih poslova. Mada se nalazio pri komandantu Srbije, odgovarao je svom ministru - Joahimu fon Ribentropu.

Obaveštajna i policijska služba imale su u Srbiji više centara, službi i ureda, već zavisno od toga o kojoj se grani službe radilo: ABVERU (vojnoobaveštajnoj službi) ili Službi glavnog ureda bezbednosti (RSHA), Kontraobaveštajna komanda - AST (Abwerstelle) imala je pod svojom komandom tajnu vojnu policiju - GEP (Geheimfeldpolizei) sa ekspoziturama u Kragujevcu, Saplju, Nišu, Užicu, Kosovskoj Mitrovici. U okviru policije bezbednosti - SIPO nalazilo se odeljenje tajne državne policije - GESTAPO, koji je imao svoje ispostave u svim većim i manjim mestima Srbije. Pod nadležnošću SIPO nalazila se i Specijalna policija, koju je odmah posle okupacije obrazovao Dragomir Dragi Jovanović, kao izrazito nemački čovek, postavljen već 21. aprila 1941. za izvanrednog komesara Beograda. Poslovima bezbednosti bavila se i „Služba bezbednosti“ (SD).

Glavni zadatak Saveta komesara sastojao se u tome da pridobije stanovništvo Srbije za politiku reda i mira, u stvari za poslušnost Nemačkoj, tako potrebnoj pred početak odlučujuće bitke na Istoku; da otkrije britanske agente i masone, da odstrani neprijatelje iz upravnog aparata i prosvete, posebno sa Univerziteta u Beogradu, za šta je bio zadužen Velibor Jonić, da razvije propagandu među narodom u službi ciljeva Trećeg rajha, da oživi privredni život i obezbedi što sistematičnije privredno iskorišćavanje Srbije. Među prvim dokumentima koje je Savet komesara izradio nalazio se Memorandum o obnovi Srbije i njenog privrednog područja.

Savet komesara obnovio je rad sudova i tužilaštva. Već 1. maja počeo je da radi Kasacioni sud, Upravni sud i Stalni izborni sud trgovačke komore, 2. maja Okružni i Apelacioni sud za grad Beograd, a 5. maja Sreski sud za viračarski srez i Trgovački sud za grad Beograd.⁸¹¹

Aćimovićev Savet komesara nastojao je da po cenu služenja okupatorskoj sili obezbedi povoljniji položaj srpskog naroda u novom nemačkom evropskom poretku, u čiju se pobedu verovalo. S osloncem na Nemce zamišljeno je da se prošire ovlašćenja i postigne nacionalna integracija Srba na prostoru okupirane Jugoslavije, kao prvi korak u pravcu poboljšanja položaja Srbije u Hitlerovoj Evropi. Srbija je voljom nemačkog vrha 1941. do kraja bila degradirana u sistemu vazalnih režima, kojima je Treći rajh bio daleko naklonjeniji, kao što pokazuje

⁸¹¹ Službeno saopštenje Trgovačke, industrijske i zanatske komore, br. 1, 9. - M. Borković, n.d., 1, 38.

odnos prema NDH, tako da je svaka zamisao o menjanju prvobitno utvrđenog srpskog položaja bila lišena stvarnosti. Aćimovićev memorandum iz juna 1941, upućen nemačkom vojnoupravnom zapovedniku, pokazuje kolaboracionističke namere, ali i nerealnost objedinjavanja srpskih zemalja i stanovništva u okviru proširene Srbije, iako pod nemačkim pokroviteljstvom, jer su se takve pretenzije kosile sa nemačkom politikom. Nezavisno od Hitlerovog nepoverenja prema Srbima, nikako nije mogao biti zapostavljen interes NDH i ostalih Hitlerovih saveznika da bi se ova kombinacija ostvarila. Podela teritorije Kraljevine Jugoslavije i namirenje nemačkih saveznika sa vazalnom NDH, moglo je uglavnom biti ostvareno na račun svođenja Srbije na „Sumadiju“, staro i tradicionalno jezgro ustaničke Srbije. S toga je Aćimović uzaludno tražio Kosovo i Skoplje, pripajanje Crne Gore, obuhvatanje srpskog stanovništva Hrvatske i Sandžaka kao vekovnih etnografskih granica srpskog naroda.⁸² Olako je previđana drugorazredna uloga srpskog vazalnog režima u jugoistočnoj zajednici, koja se ogledala u novoj političko-topografskoj mapi Jugoslavije posle deobe od strane pobednika, favorizovani nosioci te politike na Balkanu među saveznicima i kvislinzima, težnja da se Srbija maksimalno umanji i njena aktivnost u širem prostoru van okupacione zone onemogućiti. Ova nemačka politika spolja se ogledala i u međunarodno-pravnom statusu Srbije, koji je bio različit od onog NDH, koju su članice Osovine i neke neutralne države priznale i doprinele da njen državni subjektivitet za vreme rata funkcioniše u svetu Osovine i država njoj naklonjenih. Između Srbije i NDH za vrh nemačke politike nije bilo dilema, jer se prednost bez rezerve davala NDH. Stvaranjem ove klerofašističke države, najveće i jedine na Balkanu, sa drugim međunarodnim zaokruženjem antisrpske orijentacije, čija je vernost između ostalog bila obezbeđena teritorijalnim davanjima, Hitler je mogao računati, pogotovu uništenjem jugoslovenske državnosti, da je pitanje Srbije kao snažne balkanske države skinuto sa dnevnog reda istorije.

Kvislinški pokušaj rešavanja srpskog pitanja pod nemačkim protektoratom, u pustoši i haosu posle aprilskog rata, svojom bezizglednošću nesumnjivo svedoči o velikoj mucu srpskog naroda ali i o kratkovidosti upravljača na osnovu nemačke investiture koji su mogli samo sanjati o ovlašćenjima jednog „poglavnika“, koliko god suverenitet njegove NDH izvira iz nemačke moći, naravno sa punim ovlašćenjima kada se radilo o uništenju Srba.

Nemci su od kolaboracionističke vlasti tražili da reorganizuje Beogradski univerzitet. I za jedne i za druge radilo se o ustanovi koja nije smela ostati pošteđena „reforme“, čak i pre drugih ustanova u Srbiji, jer su u njoj gledali ne samo najistaknutiju nastavno-naučnu instituciju Srbije već i najveće komunističko žarište i rasadnik marksistički obrazovane omladine u Jugoslaviji. Za Nemce su se izvori

⁸²) Isto, 47-9.

potencijalne opasnosti nalazili u gradovima, a rukovodeću ulogu pripisivali su studentima i studentkinjama, lekarima, advokatima, „crvenim“ španskim borcima, pojedinim oficirima. Nemački izveštaj ne bi bio potpun bez stereotipa da se radi o „robijašima“ i ljudima propale egzistencije.⁸³ Za policijske snage Kraljevine Jugoslavije, specijalizovane za borbu protiv komunista (Antikomunistički odsek), studentski pokret na Beogradskom univerzitetu, predvođen komunistima, više nego dobro je poznao snagu i uticaj komunista u akcijama protiv režimskih snaga, u antifašističkim akcijama i borbi sa profašističkim snagama Ljotićevog „Zbora“. Mada nemamo izvore univerzitetskih vlasti o ponašanju studenata i nastavnika Beogradskog univerziteta u događajima od 27. marta, jer su oni delovali preko drugih organizacija i pokreta, činjenički je nesumnjivo da su bili i te kako angažovani pre prevrata i posle njegovog izvođenja. Uticajne profesore Beogradskog univerziteta nalazimo među najistaknutijim činocima zbivanja, recimo Slobodana Jovanovića, Vladu Ćorovića i druge, a demokratska i komunistička omladina su među glavnim nosiocima demonstracija, pre i posle prevrata.

Ako želimo da razumemo suštinske ciljeve okupatora i kolaboracionista prema Beogradskom univerzitetu u postaprilskoj situaciji, ne možemo isključivo ostati na njegovom posmatranju „iznutra“, izostavljajući istorijsku pozadinu koja ih je uslovljavala: rat, pre svega, okupaciju, položaj Srbije i genocidnu sudbinu srpskog naroda u NDH. U prilazu Beogradskom univerzitetu sticalo se više tokova, ponekad i protivurečne politike okupatora i predstavnika kolaboracije, ali jedinstvene u težnjama da uguše Beogradski univerzitet kao slobodarsku i demokratsku instituciju srpskog naroda i ostalih naroda Jugoslavije, jer se pre aprilskog rata radilo o školi na kojoj su studirali studenti i studentkinje gotovo iz svih krajeva Jugoslavije. No iz te činjenice se ne sme prenebrežniti da Beogradski univerzitet posle aprilskog rata, uništenja Jugoslavije kao države u viđenju okupatora (tzv. fikcija debelacije), uspostavljanja vojnog režima i prve kolaboracionističke vlasti, po studentskom sastavu nije više odgovarao situaciji pred izbijanje rata, jer su mnogobrojni studenti iz drugih krajeva Jugoslavije (Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Makedonije, delova Hrvatske) napustili glavni grad i školovanje. Studenti iz unutrašnjosti Srbije takođe su se našli u svojim zavičajnim krajevima. Sastav srpskog i drugih sela i varoši uveliko se promenio nakon aprilskog rata, pristizanjem đaka i studenata, oficira i proteranih činovnika iz okupacionih zona Jugoslavije, osobito navalom izbeglica iz NDH.

Zamišljena reforma Univerziteta počivala je na dijametralno suprotnim shvatanjima u poređenju sa tradicionalnom autonomijom Univerziteta. Umesto autonomnog, okupator i kvistlinzi nameravali su

⁸³ B. Petranović, Okupator i Beogradski univerzitet 1941-1944, Zbornik radova, BU u predratnom periodu, NOR-u i revoluciji, Beograd, 1983, 140-9.

da stvore dirigovani univerzitet. Svima onima koji su u ovoj kvislinškoj verziji „potkopavali temelje državnog nacionalnog života" i „ugrožavali interese narodne zajednice" nije bilo mesta na Univerzitetu. „Otađbini" su bila potrebna pokolenja prevaspitana u duhu nacionalne i socijalne discipline - kulturni pioniri, moralni reformatori, socijalni borci, „nacionalna elita" jednom rečju, koja bi preporodila Univerzitet, sa Dimitrijem Ljotićem, Veliborom Jonićem, Vladimirom Velmar Jankovićem, Danilom Gregorićem na čelu. Jonićeva reforma težila je da se Univerzitet postavi na principima integralnog vaspitanja, usmeravane škole, nove prosvetne politike koja bi vodila računa o državnim potrebama i navodnom kulturnom napretku Srbije. Njen smisao Jonić je video u izlečenju duhovnog stanja omladine, potiskivanju uticaja dekadentnog Zapada i odbacivanje ideja internacionalizma. Meta nemačkih i kvislinških napada bio je „prestonički" Univerzitet, što se vidi i iz zapisnika Univerzitetskog senata iz vremena okupatorskog rektora dr Nikole Popovića, koji nije mogao da zataji činjenicu da su novine bile pune optužbi na račun Univerziteta i nepoverenja u njegov rad.^{84'} Svesni da se s Beogradskog univerziteta izlivala bujica najprogressivnije omladine, kvislinzi su izvrtali pojmove, predstavljajući je kao „najnesrpskiju i najnenacionalniju" omladinu. Studentsku omladinu kolaboracionisti su optuživali za odricanje od nacionalnih ideala i priklanjanja Kinezima, Australijancima, Crncima, Špancima.^{85'}

Nemačka okupaciona uprava držala je od samog početka reformu školstva pod svojom kontrolom. Dr Harold Turner u referatu komandantu Jugoistoka generalu Aleksandru Leru za period od 20. aprila 1941. određivao je reformu istiskivanjem komunizma sa visokih škola.^{86'}

Vojnim slomom Kraljevine Jugoslavije i okupacijom nije prestao rad Univerzitetskog senata.^{87'} Posle nemačke odluke o ukidanju svih studentskih udruženja, Senat je preuzeo njihovu imovinu. Podelom Jugoslavije od strane okupatora i uspostavljanjem vazalnih, profašističkih režima u njenim zemljama, praćenim aneksijama, prestao je rad Filozofskog fakulteta u Skoplju, Pravnog fakulteta u Subotici i Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Sarajevu kao delova - po čl. 3. Zakona o univerzitetima - Beogradskog univerziteta. Univerzitetski senat je na sednici od 4. juna 1941. odlučio da privremeno, dok traje neredovno stanje, ove fakultete priključi matičnim fakultetima Beogradskog uni-

^{84'} Isto!

^{85'} „Novo vreme", 28. oktobar 1941.

^{86'} Z. Vujanović, Prosvetna politika u okupiranoj Srbiji 1941 - 1944, u rukopisu, Beograd, 1979, 76-77.

^{87'} Sednici Senata Beogradskog univerziteta 29. maja 1941. godine prisustvovali su: rektor inž. P. Micić, dekan Filozofskog fakulteta dr M. Trivunac, dekan Pravnog fakulteta dr Đ. Tasić, dekan Medicinskog fakulteta dr M. Kostić, prodekan Medicinskog fakulteta dr K. Todorović, dekan Poljoprivredno-šumarskog fakulteta dr D. Todorović, dekan Bogoslovskog fakulteta dr D. Stefanović, prodekan dr R. Grujić, zastupnik prodekana Poljoprivredno-šumarskog fakulteta dr M. Vlajinac, dekan Veterinarskog fakulteta dr I. Đuričić i prodekan Veterinarskog fakulteta dr A. Vuković - Arhiv Srbije (AS), Zapisnik sednice US od 29. maja 1941.

verziteta, sa njihovim nastavnim, administrativnim i drugim osobljem. Deo nastavnog osoblja našao se u zarobljeničkim logorima Nemačke i Italije, u emigraciji, bio uhapšen od okupatora ili radio za antiokupatorske snage. Na Beogradskom univerzitetu otpušteno je i penzionisano 206 ljudi; 82 nastavnika i asistenta nalazili su se u zarobljeništvu, 6 u internaciji; 14 nastavnika i 884 studenta učestvovalo je u narodnooslobodilačkoj borbi.⁸⁸⁾

Na sednici od 29. maja 1941. Univerzitetski senat usprotivio se reformi nastave na Medicinskom fakultetu i mešanju Aćimovićevog Komesarijata socijalne politike i narodnog zdravlja u poslove Komesarijata (Ministarstva) za prosvetu. Prethodnim pribavljanjem mišljenja Saveta Medicinskog fakulteta, Univerzitetski senat je zauzeo stanovište da „momenti u kojima se nalazi naša zemlja, neizvesnost u pogledu nastave na Univerzitetu, kao i neizvesnost u vezi sa mogućnošću donošenja zakonskih odredaba kod okupatorskog stanja nalažu da se kod ovako važnih reformi postupi sa svom obazrivošću i lagano". „Prilagođavanje nastave" vezivalo se isključivo za naučne i „opšte narodne potrebe". Sva školska pitanja imala su da se rešavaju saglasno Zakonu o univerzitetima i opštoj uredbi o univerzitetima, koja je predviđala Univerzitet kao „autonomnu ustanovu".⁸⁹⁻¹ Iza ove, naoko sitne, formalne intervencije, skrivalo se do sada neprimećeno shvatanje o okupaciji kao privremenom i prelaznom činu, suprotno nemačkom shvatanju Kapitulationog akta, odnosno Odredaba o primirju od 17. aprila 1941. koje je počivalo na debelaciji. Ova nerazvijena ideja dublje je razrađena u Memorandumu kojim je Univerzitetski senat odbio reformu Univerziteta. Istupajući protiv donošenja novog zakona o Univerzitetu, Senat je, polazeći od stanja okupacije, smatrao da se mogu koristiti dopune i izmene postojećeg zakona, kao i opšta uredba. „Pre svega", Senat je bio protiv toga, „iz jednog pravnog razloga", „preko koga kao predstavnik nauke i istovremeno jedan od nosilaca narodne pravne svesti, ne može da pređe ćutke. Naime, sama okupatorska vlast prećutno je prenela na komesare onoliko vlasti koliko ona sama ima, tj. u granicama međunarodnog prava". Iz ovakvog shvatanja je proizilazilo da Zakon o univerzitetima i zakoni o školama ne spadaju u one koji se mogu menjati. Otklanjanje „nezgoda" za školski rad moglo se izvoditi samo naredbama ili novelama. Ukoliko su spoljni faktori smatrali da je to ipak nužno, onda je škola mogla da ne radi ili da radi u onoj meri u kojoj je to bilo moguće. Protivno bi značilo zalaziti u oblast redovne zakonodavne vlasti, a za to nije postojala pravna mogućnost.⁹⁰⁾

Iza ovog pravnog razloga stajalo je suštinsko razmimoilaženje Senata sa nemačkim shvatanjem o posledicama vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije, zasnovano na međunarodno prihvaćenoj pravnoj

⁸⁸⁾ Z. Vujanović, n.d., 99.

⁸⁹⁾ AS, Zapisnici sednica Univerzitetskog senata od 26. jula i 9. avgusta 1941.

⁹⁰⁾ Isto.

doktrini i važećim konvencijama usvojenim u cilju regulisanja rata i njegove humanizacije.

Drugi argument Univerzitetskog senata pogađao je u samu srž okupatorskih zamisli, polazeći od toga da je stanje u zemlji takvo da nisu postojali elementarni uslovi za izvođenje reforme u času kada je 350.000 ljudi čamilo u ropstvu, a „naš narod“, kako se kaže, u nekim zauzetim krajevima (stoji u „Hrvatskoj“, pri čemu se misli na NDH) bio izložen nečuvenim patnjama; aktima sabotaže imovina i lična bezbednost dovedeni su u pitanje protiv čijih su nosilaca okupatorske vlasti upotrebljavale oštre represalije. Univerzitetski senat je smatrao da su pred njim stajala mnogo preča i životnija pitanja. „U atmosferi neizvesnosti“, kaže se, „brige za nasušni hieb, straha za život, ne mogu se izvoditi takve reforme koje, pre svega drugog, pretpostavljaju moralni mir“. Reforma škole, posebno Univerziteta, nije mogla da ne obuhvata izmenu samog duha. S ubeđenjem se isticalo da će iz krize koju preživljujemo narod izvući velike pouke za budućnost i da može očekivati pravi preporod. Umesto perioda opšteg narodnog poleta, „naš narod“ se danas nalazio „u stanju potištenosti“ koja je prirodna posledica „poraza, kakav možda nikada nije doživeo u svojoj istoriji“. ⁹¹⁾

Senat nije štedeo Komisiju za reformu sa većinom koju nisu činili profesori Univerziteta, što je vređalo nastavnike, od kojih su neki proveli preko 40 godina u stalnom radu na nauci i u stalnoj brizi za usavršavanje škole. Među njima je bilo i takvih koji su visoko podigli ugled svojim radom na nauci ne samo Beogradskom univerzitetu nego i „našem narodu“ u celini. Drugi članovi te komisije nisu bili kvalifikovani da rešavaju o sudbini Univerziteta, a neki su bili poznati i kao njegovi neprijatelji. Senat se pitao da li tako sastavljena Komisija može dati objektivnan sud o Univerzitetu. Da li je ona proživela njegova unutrašnja pitanja da bi o njima mogla da sudi? Da li je ona mogla dati i najmanje garantija da će na terazijama objektivno i duboko shvaćenih interesa naše nauke i prosvete moći pretegnuti njihova iskustva nad iskustvom dve stotine nastavnika Univerziteta koji su odano služili školi, narodu i nauci više decenija? ⁹²⁾

„Reformatorima“ Univerziteta ova pitanja izgledala su isprazno, jer su zapravo takvim sastavom Komisije hteli da se glas Univerziteta uopšte i ne čuje.

Anatomskim raščlanjivanjem kvislinškog projekta, ovaj je do kraja bio obezvređen i ukazano je na prave namere njegovih tvoraca. Njime nije bilo predviđeno Veće; funkcije Senata su bile beznačajne (mišljenja i tumačenja bez prava odlučivanja); rektor je ostao bez autoriteta i vlasti. Prenošenjem funkcija na fakultete, Senat se pitao da li je trebalo tako olako napustiti jedinstvo ustanove koja, nastala u srednjem veku, danas postoji u svim kulturnim zemljama i kada se sve jasnije pokazivalo

⁹¹⁾ Isto, Zapisnik od 26. avgusta 1941-

⁹²⁾ Isto.

da je nauka sve više tesno povezana. Uprava zadužbina dolazila je stvarno u ruke „Ministarstva“, što je značilo da se Univerzitet stavlja pod njegovo tutorstvo. Profesori su projektom stavljeni na raspolaganje. Odredbom političkog karaktera, ministar je mogao da postavi nastavnika Univerziteta ad personam i bez predloga Univerzitetskog saveta. Univerzitet više nije postojao kao celina, a hijerarhijski je bio rdavo uređen; harmonija u radu je onemogućena, disciplina poremećena, autoritet univerzitetskih vlasti sveden na minimum, a administracija povećana i komplikovana. Senat je zaključivao da bi usvajanje takve reforme dovelo Univerzitet na rub rasula. „Sloboda nastave i nauke je jedina moguća osnova za naučni napredak i jedna od najdragocenijih tekovina čovečanstva - zbog čega moramo zadržati sistem autonomije univerziteta. Autonomija, ako je igde dala dobrih rezultata dala ih je u životu Univerziteta“. Predložene mere Senat je označio kao tešku uvredu školi u današnjim preteškim vremenima, kada se sa njenim predstavnicima postupalo kao sa ljudima nedostojnim njihovog dosadašnjeg rada i njihovog položaja.⁹³⁾

Otpor Univerzitetskog senata, za pouku tadašnjim i budućim generacijama, nije mogao da spreči reformu Univerziteta, ali se njegovi predstavnici nisu ustručavali da jasno i otvoreno pokažu da se s njom ne slažu. Za Univerzitetski senat neprihvatljiva je bila sama vremenska situacija u kojoj su snage fašizma mislile da reorganizuju Univerzitet, dakle okupacija, kao i fašistički duh na kome se ona zasnivala. Fašistička ideologija bila je nespojiva sa duhom Beogradskog univerziteta i njegovom demokratskom otvorenosću. Nemci su smatrali da se radi o „antigermanskom raspoloženju“ Univerziteta, istupajući i kasnije protiv redovne nastave, strahujući od antifašističke aktivnosti. Nemačka okupaciona uprava nedvosmisleno je smatrala da je Beogradski univerzitet „oduvijek bio poprište komunističkih i slobodnozidarskih elemenata“ i da se bez temeljne reforme i trajnog čišćenja nastave i nastavnog kadra nije moglo misliti na „otpočinjanje ponovnog rada“. Najenergičniji protivnik otvaranja Univerziteta bio je August Majsner, komandant SS i šef policije.⁹⁴⁾

Nemački stav je proizlazio iz njihovog rezervisanog odnosa prema srpskom narodu uopšte. Plašili su se otvaranja Univerziteta i skupljanja inteligencije na jednom mestu u zemlji gde otpor nije prestajao, a na drugoj strani slobodarski vaspitane inteligencije. Opominjala ih je antifašistička prošlost Beogradskog univerziteta: učešće njegovih studenata na bojištima Spanije, na strani republikanske armije, delatnost Ujedinjene studentske omladine uoči rata, solidarnost beogradskih studenata sa Cehoslovačkom, pokret za odbranu zemlje, a nadalje ponašanje studenata Beogradskog univerziteta u martovskim događajima

⁹⁴⁾ Majsner je bio poverenik Himlera i srbofob. Često je optuživao ostale nemačke funkcionere za naklonost prema Srbima i podržavanje politike olakšavanja srpskog položaja. U slučaju BU Majsner se prvenstveno rukovodio razlozima bezbednosti.

jima 1941. Antikomunističkoj komponenti nemačke politike pridruživali su se i druge dve: da je ustanova u masonske službi zapadne plutokratije i nacionalna do te mere da ne može da se pomiri sa okupacijom. Beogradski univerzitet je u nemačkom viđenju simbolizovao najvažniju srpsku nastavno-naučnu ustanovu, prema kojoj je poticalo trajno nepoverenje vrha Trećeg rajha kao i narodu u kome je iznikla. Antisemitska politika okupatora ispoljila se u udaljavanju Jevreja sa Univerziteta, kao i svih drugih lica ocenjenih za nacionalno nepouzdanu.⁹⁵

Iako na otvaranju Beogradskog univerziteta potpomagan od savetnika Upravnog štaba Harolda Turnera, Milan Nedić je nailazio na otpore druge nemačke struje, koju je reprezentovao general SS Majšner. U naporima da stekne univerzitetski dekor kao element fiktivne srpske državnosti i u opijenosti nacionalnom megalomanijom, Nedić se nije obazirao na stvarnost Beograda, Srbije i Jugoslavije. U Beogradu su udarne grupe antifašista otežavale život okupatoru i kvislinzima u leto 1941. godine. Beograd je bio izvor kadrova za partizanske odrede širom Srbije i Jugoslavije.

Veliki broj univerzitetskih nastavnika bio je stavljen na raspoloženje odlukom kvislinške vlasti i materijalno nezbrinut. Univerzitetski senat organizovao je slanje paketa nastavniciima Beogradskog univerziteta koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima. Njegovi najnapredniji kadrovi bili su izloženi hapšenjima. Rektor je obavestio Univerzitetski senat 13. novembra 1941. da su u noći 4/5. novembra uhapšena 32 univerzitetska profesora, a iz objavljenog kominikea videlo se da su ovi profesori imali da služe kao taoci za bezbednost u srpskom prostoru.⁹⁶

Iz propagandno-bezbedonosnih razloga Savet komesara posvetio je izuzetnu pažnju štampi i izdavačkoj delatnosti. Celokupni ton propagandi davalo je Propagandno odeljenje za Srbiju, koje se nalazilo pri Štabu komandanta Srbije, ali u suštini potčinjeno - što se tiče generalne linije rada - Propagandnom uredu Vrhovne komande. Među prvim kvislinškim listovima u okupiranoj Srbiji bilo je „Novo vreme“, čiji su saradnici poticali iz predratnih listova „Politika“, „Vreme“ i „Pravda“. Radilo se o dnevno-informativnom listu (koji nije izlazio samo ponedeljkom, kada je kao jutarnji list štampan „Ponedeljak“), čiji je glavni i odgovorni urednik do avgusta 1941. bio Predrag Milojević, a kasnije zamenik glavnog i odgovornog urednika dr Miloš Mladenović; od marta 1943. list je vodio Stanislav Krakov. U pitanju je organ

⁹⁵ Na šest fakulteta BU studiralo je 185 studenata Jevreja, ali im nije dozvoljeno da izadu na ispit saglasno čl. 4 Naredbe Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja, koja je diskriminirala Jevreje i Cigane. Na osnovu te Naredbe otpušteni su svi profesori Jevreji. Otpušteni su i profesori srpske nacionalnosti koji su bili označeni kao nacionalno nepouzdanu. Prema izveštaju Rektorata od 1. jula 1941. otpušteno je 7. juna 5 profesora, 23. juna 11 profesora i 5. jula 1941. 11 profesora - M. Borković, n.d., 2, 96.

⁹⁶ AS, Zapisnici sedmice Senata BU od 13. novembra i 12. decembra 1941.

Aćimovićevog Saveta komesara, a kasnije Nedićeve vlade. Bez obzira na svu rezervisanost čitalaca prema ovom listu, kao glavnom ideološko-političkom glasilu kolaboracionističkih snaga, list je svojim velikim tiražom (oko 200.000 primeraka) obavljao propagandnu ulogu u oblikovanju svesti srpskog čitateljstva. Upućivan je i u zarobljeničke logore, među srpske oficire i vojnike zarobljene u aprilskom ratu. Od 6. jula 1941. pokrenut je večernji list „Obnova“, sa Milanom Stoimirovićem - Jovanovićem kao glavnim urednikom, a od oktobra iste godine sa Stanislavom Krakovom. Za vreme nemačkih vojnih uspeha list je u nadnaslovu isticao parolu: „Viktoria - Nemačka pobeda - pobeda Evrope - Viktoria“, koja sama po sebi određuje karakter i svrhu lista.⁹⁷⁾

Pored glorifikacije nemačke vojne moći, „novog poretka“, vrednosti nemačkog naroda, kolaboracionistička štampa je bila preplavljena tekstovima u kojima se napadala Jugoslavija, masoni, zapadni plutokratski režimi, insistiralo se na moralnoj, socijalnoj i nacionalnoj obnovi srpskog naroda, žigosani su nosioci i duh prevrata od 27. marta, Nemačka je predstavljana kao prijatelj Srba, napadani su Britanci, a od 22. juna Sovjeti i boljševizam, uzdizana „nova“ Srbija. Polovinom jula 1941. pokrenut je i list „Donauzeitung“, kao veliki dnevni i ekonomski list za Jugoistočnu Evropu.⁹⁸⁾ Prvi broj „Naše borbe“, Ljotićevskog lista, izašao je 7. septembra 1941. godine. Dr Dimitrije Najdanović, jedan od urednika ovog partijskog lista, zalagao se za „narodnu revoluciju“ i izlazak srpskog naroda iz opšte kataklizme i „nacionalne apokalipse“. Ljotić je smatrao da se spas nalazi u odvajanju od „crvene Moskve“ i masonsko plutokratskog Londona, a na drugoj strani obuzdavanja „razbuktalesebičnosti“. Po njemu, trebalo je pronaći svoj „rođeni duhovni narodni put“, jer je naše „duhovno bespuće“ uzrok tekućeg teškog položaja.⁹⁹⁾

Milan Matić navodi da je „Naša borba“ u napisima lista ocenjivana kao „najnacionalniji list za poslednjih stotinu i više godina našeg političkog života“, koji ima značaj „farosa, kule svetilje u tmuni i burkanju našeg materijalnog i društvenog tla“.¹⁰⁰⁾

Kvislinška novinska agencija „Rudnik“ zamenila je predratnu jugoslovensku agenciju „Avala“, ugašenu aprilskom kapitulacijom. Njen direktor do 27. marta, Đorđe Perić, preuzeo je nove propagandističke poslove u Savetu komesara, kao jedan od Aćimovićevih zamenika u resoru unutrašnjih poslova, sa Tanasijem Dinićem.

Iz istraživanja Milana Matića proizilazi da su se saradnici kolaboracionističke štampe, koji čine dosta velik krug dopisnika, člankopisaca i komentatora, mobilisali iz redova predratnih pronemačkih novinara,

⁹⁷⁾ M. Matić, Štampa u Srbiji i drugom svetskom ratu 1941-1944, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, 1990, 36-37.

⁹⁸⁾ Isto, 22-23.

⁹⁹⁾ „Naša borba“, 7. septembar 1941.

¹⁰⁰⁾ M. Matić, n.d., 29.

pisaca i političara, ljudi zaslepljenih ideologijom novog poretka; drugu kategoriju predstavljali su ljudi od pera koji se nisu mirili sa ratom kao vidom prekida svoje karijere, šta više, koristili su neredovne prilike za svoju vlastitu publicističko-političku promociju; pomenuti istraživač u treću kategoriju svrstava i ljude koji su u svemu tome videli i vlastitu afirmaciju kao „preporoditelji i spasioци“ nacionalnog bića srpskog naroda i njegove državnosti.

Sadržajne komponente kolaboracionističkih novina mogle bi se svesti na informativno-politički sadržaj, u kome je uzdizana nemačka vojna sila, hvaljeni uspesi na bojištu, glorifikovane „nemačke institucije (vojne, političke, kulturne, ekonomske), u suštini „novi poredak“; kritikovano predratno stanje, unutrašnja i spoljna politika, orijentacija Srbije na Jugoslaviju, pod uticajem Engleske i Francuske, zanemarivanjem juga i svojih drugih nerazvijenih krajeva; razvijanje nacionalnog preporoda u novim uslovima pod vladavinom nemačkog „novog poretka“, mađa za Srbiju u njemu nije bilo mesta; pod uticajem neposrednih događaja i akutne opasnosti po postojeći poredak i nemačku vojnu silu napadani su komunisti sa najpogrdnijim epitetima kao anacionalno jezgro pokreta, lišeno osećanja za dom, porodicu, veru. Komunisti su jednostavno bili ljudi bez istorije. Pored stereotipa koji nisu silazili sa stranica štampe, propaganda je pojačavana dodavanjem novih optužbi kada su počele partizanske aktivnosti. Komunisti su bili i zločinci, strane međunarodne sluge, plaćeničko društvo, najobičnije „potrkuše Londona i Moskve“, što je bilo odjek faktičkog ratnog saveza SSSR-a i Velike Britanije. U partizanskim redovima se kasnije ne žele videti srpski sinovi, jer se navodno radilo o muslimanskom ološu iz Sandžaka i Bosne, Jevrejima, Hrvatima i svim drugim protivnicima srpskog naroda.

Politička osnova Aćimovićevog Saveta komesara bila je više nego tanka, jer su je činili predstavnici stranaka bez većeg ugleda i uticaja u narodu, a osim toga relativno malo poznati političari, javni radnici i stručnjaci. Grupi oko Milana Stojadinovića pripadali su Milan Aćimović, Dušan Letica, Milan Janković, što je davalo prevagu Aćimoviću u strukturi vlade i sa stanovišta nekadašnje partijske pripadnosti. Stojadinović je, inače, uživao veliki ugled kod Nemaca. Aćimoviću se čak pripisuje ideja o organizovanju otmice Stojadinovića, koji se nalazio u britanskom zatočenju, te njegovom postavljanju za guvernera Srbije. No, Stojadinović je ipak ceo rat proveo na ostrvu Mauricijusu. Druga uticajna grupa je bila ljotićevska, sa dva ministarska mesta. Kostić je pripadao Narodnoj radikalnoj stranci, a Jeremija Protić JNS.

Radilo se očigledno o neautoritativnoj, malobrojnoj i otuđenoj grupi ljudi u srpskom narodu. Aćimovićevu vladu narod je doživljavao kao izrazito vazalnu tvorevinu. Moralna neprihvatljivost saradnje sa okupatorom odbijala je građane od ove kvislinške garniture. Ona je mogla da se pojavi u toj ulozi samo zato što Nemci posle kapitulacije

¹⁰¹⁾ Isto, 15-16, 20, 26-27.

nisu mogli da u srpskom narodu nađu uticajnije ličnosti spremne da im služe.

Do rekonstrukcije Saveta komesara došlo je 10. jula 1941. Umesto Rista Jojića, koji je rano otpao, za ministra prosvete došao je Velibor Jonić, čiji je zamenik bio Vladimir Velmar-Janković, kao komesar saobraćaja. Ranislav Avramović je zamenio Lazara Kostića, a umesto Jeremije Protića za komesara Ministarstva ishrane postavljen je Budimir Cvijanović. Zamenici Aćimovića u resoru unutrašnjih poslova bile su izrazito pronemački eksponirane ličnosti - Tanasije Dinić i Đorđe Perić. Tri važna resora u kojima je došlo do personalnih promena - prosveta, saobraćaj i ishrana - poverena su energičnijim ljudima, što je bio i nemački zahtev. Događaji u Srbiji izazvaće, međutim, potrebu okupatora za daleko snažnijom i uticajnijom ekipom na čelu kolaboracionističke vlasti.

Komunisti i revolucionarna praksa

Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji nosila je opšta obeležja KPJ, čiji je jedinstveni deo bila. Istorijska situacija u kojoj će doći do ustanka izdvajala se po tome što je Srbija bila pod najtežim režimom okupacije a Srbi u NDH izloženi uništenju. Za razliku od komunističkih partija Slovenije i Hrvatske, ona nije imala konstituisan Centralni komitet, zapravo svoju nacionalnu partijsku organizaciju u sastavu KPJ. U Srbiji su se maja 1941. skoro istovremeno našli vođi dva suparnička antiokupatorska pokreta - Draža Mihailović i Josip Broz. Srpski narod se 1941. našao na zubu Hitlerovskoj srbofobiji, sam prožet antigermanizmom. Partija je u Srbiji delovala u uslovima pritanja reka izbeglica, koje su prelazile Drinu, Savu i Ibar, bežeći iz NDH i sa Kosova i Metohije.

Pokrajinska organizacija KPJ u Srbiji bila je uoči rata malobrojna ali dobro organizovana, na principu demokratskog centralizma, koji se praktično svodio na najstroži partijski centralizam. Svojom organizaciono-konspirativnom strukturom i akcijom uoči aprilskog rata objektivno je bolje od bilo koje druge partije bila prilagođena za situaciju rata i okupacije. Konspirativnost, kao način rada, nije onemogućavala izlaženje komunista van hermetičkih okvira internog života i organizacije Partije. Stoga je ona imala daleko veći uticaj od brojnog stanja. Još u narodnofrontovskom periodu KPJ (1935-1939) stvorene su forme rada, usaglašene izlaženju iz uskih sektaških okvira. Ova praksa je nastavljena i u vremenu koje je označavalo približavanje rata granicama Jugoslavije. Uticaj Partije širio se u radu škola i Univerziteta, u fabrikama, među intelektualcima leve orijentacije, u radu sportskih društava. Uoči rata, naročito od Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Srbiju, počeo je intenzivniji rad Partije na selu, mada je Partija među

srpskim seljaštvom imala najslabije uporište.¹⁰²⁾ Bila je to Partija radniKa, intelektualaca, đaka i studenata, činovnika i nameštenika. Pod uticaj komunističke ideologije, politike i propagande potpadao je sve veći broj omladine i žena. Tome je doprinosila kritička nota u odnosu na postojeće političko, nacionalno, socijalno i ekonomsko stanje, dinamizam komunista i njihova mladost, borbenost i radikalizam u zastupanju svojih stavova, naglašavanje socijalnih problema i sposobnost organizovanja širih narodnih slojeva. Kriza građanskog društva koju ono nije bilo u stanju da svlada hranila je otpor nezadovoljnih snaga društvenom situacijom.

Konspirativni rad je bio objektivno uslovljen činjenicom da se Partija nalazila van zakona od 1921; smatrano je nacionalnom dužnošću da se komunisti otkrivaju i uništavaju. Stoga je Partija nužno delovala na principu ilegalnog partijskog organizma. Konspirativnošću rada čuvala se organizacija od upada i infiltracije stranih elemenata, naročito organa bezbednosti Kraljevine Jugoslavije, osiguravala od provala i drugih načina uništavanja komunista i partijskih ćelija. Ali svaka pojava ima i svoje naličje, pa i ova. Konspirativnost je izgrađivala tip boraca koji su isključivo verovali Partiji, rukovodstvu i svojim jednomišljenicima. Zatvorenost partijskih sastanaka i tajnost onog što se na njima odlučivalo davali su obeležje blankističko-zavereničkog stila rada osnovnim partijskim jedinicama. Pod partijskom tajnom, koju je trebalo čuvati po svaku cenu, podvodio se unutrašnji život komunista, personalni sastav organizacije, konkretna aktivnost, odluke, veze sa drugim organizacijama i rukovodstvima. Konspiracija je pogodovala stvaranju tipa zavereničke manjinske organizacije. Isključivost politike i ideologije rađala je sektaštvo u brojnim vidovima. Izražavalo se u vidu nepoverenja, izdvajanja članova, kao ljudi koji menjaju stari svet, uverenja o posedovanju nekih izuzetnih svojstava; pokazivala se netrpeljivost u raspravama, nepodnošljivost drukčijih mišljenja, zatvorenost duha;

¹⁰²⁾ Pogotovu s upoređenjem uticaja Partije na selu u Crnoj Gori, Dalmaciji, među kolonističkim življem u Vojvodini. U širenju komunističke agitacije na selu Srbije značajnu ulogu su imali studenti - komunisti i članovi SKOJ-a (zavičajna studentska društva). Partija je koristila za svoju delatnost i Narodnu seljačku slogu, osnovanu juna 1936. u Pirotu. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju obrazovao je 1939. Komisiju za selo u sastavu: Veselin Masleša, Moša Pijade, Mirko Tomić i Moma Marković. Komisija je pokrenula list za selo „Glas radnog naroda“. Rad na obnavljanju i stvaranju novih partijskih ćelija pojačan je 1939-1940 (naročito posle obrazovanja Mesnog komiteta u Obrenovcu i Šreskog povereništva za srez tamnavski). Za rad na selu korišćeni su najraznovrsniji oblici: seoske čitaonice, Udružena zadružna omladina Jugoslavije, seoske knjižnice, organizacije trezvene mladeži (užički okrug); grupe komunista sistematski su odlazile na selo (vranjski okrug); u okolini Kraljeva formirani su politički aktivni; u selima beogradskog okruga obrazovane su partijske ćelije; u valjevskom kraju održavani su sastanci sa seljacima (naročito u kući D. Dudića). No, sav taj rad nije dao veći rezultat. Seljaštvo je u Srbiji bilo pod uticajem drugih stranaka - Radikalne, Demokratske, Zemljičarske stranke (njene leve), a od marta 1940. Narodne seljačke stranke i drugih. KPJ je godinama nastupala sektaški i doktrinarno zapostavljala srednje seljaštvo, oslanjajući se na tzv. seosku sirotinju. PK KPJ za Srbiju je jula 1940. zahtevao da se u Srbiji „suzbije strah od stvaranja partijskih organizacija među seljaštvom“ - ACKSKJ, Fond CK, 1940/14-3 - Vid. Ž. Jovanović, KPJ prema seljaštvu 1919-1941, Beograd, 1984, 257-263.

izdizala se manjina sa svojim religioznim uverenjem i odnosom prema svojim zadacima i ulozi; ograničena je literatura na kojoj su se komunisti vaspitavali; imali su eshatološke predstave o budućnosti, idealizirali SSSR, mitomanski prilazili Staljinu; jednostrano su kritikovali svoje protivnike, apsolutizirali partijski staž, verovali u svemoć organizacije, iskazivali manjinsku uskogrudost, gajili mistični odnos predanosti višem rukovodstvu - starijim drugovima; odlikovala ih je isključivost objašnjenja, prezir prema „gnjiljoj demokratiji”, pripisivanje motiva ponašanja svojim protivnicima na osnovu predubeđenja, relativizirali moral aktivista u službi svete stvari revolucije, bili opsednuti neproverenim, iskustveno nepotvrđenim kategorijama protivnika (apriorizam u razvrstavanju neprijatelja); nisu se klonili revolucionarnog makijavelizma u interesu velike budućnosti koju sa sobom nosi borba komunista.

Iz organizacije KPJ, načina rada i ideološke „obuke” stvarao se takav mentalni sklop komunista koji je ostao njihov beleg do kraja postojanja kadrovske partije, čak i onda kada se ona našla na vlasti, postala vladajuća partija, masovna i bez oštih kadrovskih zahteva. Sagorevanje za stvar revolucije, izgaranje za svet koji donosi revolucija, askeza u ličnom životu, moralna i fizička žrtva za veliku stvar komunizma, snaga solidarnosti, disciplina koja je išla do ljudske potčinjenosti rukovodstvima, odlukama organizacije, zahtevima Partije i revolucionarnog pokreta.

Profesionalni revolucionari činili su faktički rukovođeće jezgro KPJ za Srbiju. Od drugih članova Partije odvajao ih je duži partijski staž, stečeno iskustvo u revolucionarnom radu, često duže ili kraće robijanje, način opštenja u partijskoj organizaciji, borbeni mentalitet, uverenje da nema prepreka koje se ne mogu savladati. Njihovi biografski profili govore da se radilo o ljudima koji su prošli kroz robijašnice, radili ili školovali se u SSSR-u i drugim zemljama Evrope, borili u španskom građanskom ratu u internacionalnim brigadama.³⁾

Revolucionarno sektaški ekskluzivizam kod dela komunista se posebno izražavao u dogmatskom neshvatanju nove istorijske situacije, to jest izjednačavanju oktobarske revolucije 1917. i revolucionarne inspiracije komunista u drugom svetskom ratu. Shematska projekcija komunističke borbe iz prošlosti SSSR-a nije imala izgleda u budućnosti, iako nekiiskusni kadrovi nisu bili oslobođeni iluzija o starim načinima borbe. Dovoljno je podsetiti se uputstava vojvođanskih komunista, koja naliče na metode borbe boljševika još u vreme prve ruske revolucije 1905-6. godine.¹⁰⁴⁾ Ovakve predstave imale su širi značaj, svodeći se

¹⁰³⁾ „Španci” iz Srbije: Branko Krsmanović, Milan Blagojević, Blagoje Nešković, Koča Popović, Stevan Čolović, Ratko Pavlović, Radivoj Uvalić, Čeda Kruševac, Zikica Jovanović, Miroslav Stojanović Lesko, Dura Mešterović, Mirko Tomić, Đorđe Jovanović Jarac, Đorđe Andrejević Kun, dr Dragi Jovanović Selja, Svetislav Kanački, Lazar Simić, Borka Demić, Mato (Matija) Vidaković i drugi - J. Marjanović, n.d., 101.

¹⁰⁴⁾ Uputstva PK KPJ za Vojvodinu za formiranje oružanih jedinica i načina vođenja partizanskih borbi, juni-jula 1941. Reč je o Lenjinovim „Zadaćama odreda revolucionarne vojske” i njegovom pismu „Borbenom komitetu pri Petrogradskom komitetu” - Građa za istoriju Vojvodine, PK KPJ za Vojvodinu 1941-1945., priredila Ljubica

jedno vreme na strategiju barikadne taktike u gradovima, zapostavljanje sela, partizanske i narodnooslobodilačke borbe pod uticajem starih shema, uverenja da će se rat brzo završiti, te da će se odlučna bitka dobiti u gradovima sa radništvom i snagama koje ga budu sledile.

Univerzalni ideološki trebnik komunista je „Historija SKP(b)“, na kojoj je radio, kao što se govorilo, „naš učitelj“, pri čemu se mislilo na „druga Staljina“. Na prevodu Historije SKP(b) na srpsko-hrvatski radio je i Josip Broz. Jedni aktivisti su dobijali štampani primerak knjige, drugi su ga umnožavali na geštetneru, a treći prepisivali rukom. Ova apokrifna knjiga iz istorije boljševičke partije služila je kao uzor-knjiga na kojoj se vaspitavao komunistički kadar. Drugi kadrovi, mlađi članovi Partije i SKOJ-a, idejno su se vaspitavali na popularnoj, prevedenoj u nas sovjetskoj literaturi („Mati“ Gorkog, „Kako se kalio čelik“ Ostrovs kog i drugoj). Josip Broz je pisao o „Historiji“ kao „silnom teoretskom oružju“, „divnoj knjizi“, na kojoj je sarađivao i Staljin, knjizi koja ocrtava „čitav herojski put SKP(b)“, knjizi na kojoj se danas „uči proletarijat čitavog svijeta“ i na kojoj treba da se uči „naš partijski aktiv i proletarijat Jugoslavije“, jer je u njoj na najsahetiji način i popularno predstavljeno „ogromno iskustvo u obliku historije najrevolu-luc'onarnije partije, partije boljševika“.¹⁰⁵

Srpski komunisti vaspitavani su kao pripadnici jedinstvene jugoslovenske organizacije u duhu internacionalizma, koji je negirao svaku nacionalističku isključivost, praktično odbacivao tradiciju vlastite istorije, iako se ona povremeno simbolički i pojmovno koristila u okviru operativnog rada, radi političke mobilizacije i protiv nacionalnih zavojevača. No i tada je tradicija propuštana kroz strogi filter raznih agitpropovskih specijalista, koji su na čisto pragmatistički način razdvajali ideje, veličine i događaje iz nacionalne istorije koji mogu biti prihvatljivi za Partiju. Vaspitavani su, takođe, da kao članovi Partije najvećeg jugoslovenskog naroda, čiju je buržoaziju sama Partija optuživala za velikosrpski hegemonizam, moraju biti autentični internacionalisti, borci za rušenje te prevlasti i za nacionalnu ravnopravnost svih ostalih naroda i nacionalnih manjina, a da pri tom nisu kritički razmišljali o smislu takve politike, o sudbini svog naroda i njegovoj perspektivi u zajednici jugoslovenskih naroda. Najtragičnije je što je Partija u jednoj ranijoj fazi svoje istorije (1925-1935) često znala izjednačavati srpski narod sa svojom buržoazijom, kao ugnjetački u kominternističkoj terminologiji, koji drži pod svojom čizmom ostale,

Vasilčić, Novi Sad - Sremski Karlovci 1971, 8 - 12. (U daljem tekstu: Lj. Vasilčić - U Uputstvima pod II) stoji: „Određi treba da se oružju sami, ko čime može (puške, revolver, bombe, nož, bokser, batina, krpe sa petrolejom za podmetanje požara, uže ili lestvice od užeta, lopata za podizanje barikada, dinamična patrona, bodljikave žice, čavli (protiv konjice) itd.“ ...„Ubijanje špijuna, policajaca, žandara, dizanje u zrak policijskih ispostava (kvartova), oslobođenje uhapšenika, oduzimanje vladinih novčanih sredstava za potrebe ustanka...“ - Isto, 8, 10.

¹⁰⁵ U jesen 1939. pojedine glave „Historije“ su umnožavane na razne načine, a u leto 1940. Ognjen Priča je po nalogu Josipa Broza organizovao štampanje njene prve četiri glave - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 6, 246.

tzv. ugnjetane narode, među njima pre svih hrvatski narod. Ova politika je imala značajne reperkusije u nacionalnoj politici KPJ/SKJ dugo posle rata, sve do vremena savremenog rasplesa. Malo se osvrtao na činjenicu da je i sam taj srpski narod bio eksploatisan, kao i ostali narodi, od svoje i ostalih buržoazija naroda Jugoslavije. A u samoj KPJ srpski komunisti su gotovo među poslednjima stvorili svoju nacionalnu partijsku organizaciju, posle Slovenaca, Hrvata i Makedonaca, tek maja 1945. godine. ⁶⁾

Uverenja srpskih komunista o karakteru uređenja u SSSR-u gradila su se na osnovu partijske propagande, bez vlastitih saznanja o životu u SSSR-u. Oni srpski komunisti koji su živeli i radili u SSSR-u (Sreten Žujović, Jovan Veselinov i drugi) o tome nisu kritički govorili. Naprotiv, SSSR je bio bastion mira, nepobediva zemlja, sinonim socijalne pravde i slobodnog života. Ako su se kod komunista i javljale sumnje o SSSR-u u vreme moskovskih procesa, one su prigušivane u sebi, smatrane prolaznim aberacijama, „nužnostima“ kapitalističkog pritiska, zaverama protiv sovjetskog sistema. Svi oni koji su suprotno mislili proglašavani su za trockiste i ološ u službi stranih imperijalističkih službi, za „štetočinske elemente“. ^{m)} Niko se nije pitao ni za sudbinu jugoslovenskih komunista u SSSR-u, mada ih je 800 stradalo u staljinskim čistkama. Šta više, CK KPJ ih je isključio iz članstva KPJ, čime se solidarisao sa staljinskom egzekucijom svojih drugova. ¹⁰⁸⁾ Knjiga Živojina Pavlovića, „Bilans staljinskog termidora“, koja se pojavila u Beogradu uoči rata, bila je na indeksu KPJ kao krajnje antikomunističko štivo, a njen pisac neprijatelj broj jedan, koji je na kraju bio ubijen od „svojih“ u tzv. Užičkoj republici kao antisovjetski element i policijski doušnik. ¹⁰⁹⁾ Identifikacija partije sa SSSR-om, dvostruko, kao sa prvom zemljom socijalizma, i preko Kominterne, kao nacionalna sekcija svetskog komunističkog štaba, uticala je da se optužbe protiv SSSR-a odbacuju u ime odbrane sopstvene Partije i njenog revolucionarnog dela.

Stvorena je na Osnivačkom kongresu održanom u Beogradu u sali Kolarčevog narodnog univerziteta 8 - 12. maja 1945 (bez publiciteta, ako izuzmemo jednu noticu u „Borbi“, organu CK KPJ), a na osnovu prethodnih zaključaka Politbiroa CK KPJ oktobra 1943. u Jajcu i juna 1944. na Visu.

Trockizam nije tretiran kao ideološki pravac već kao aktivnost „štetočinske bande“ koja je našla svoje „gnijezdo“ kod „izdajničke socijaldemokratije“ - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 6, 39.

Na sastanku privremenog rukovodstva u Bohinjskoj bistrici (15-18. mart 1939) isključeni su iz KPJ: Petko Miletić, Labud Kusovac, Ivan Marić, Vicko Jelaska, Ivo Baljkas, kao nosioci grupaške borbe protiv rukovodstva, kao i članovi nastradali u Staljinovim „čistkama“.

Pavlović piše da je „disciplina“ značila „šlepu pokornost“ ne Partiji već jednoj „klici“; čitanje o Staljinovim ubistvima naziva „zločinačkim“; piše da je od prvih procesa bilo jasno da se radi o obračunu između staljinske birokratije i starih boljševičkih kadrova koji su ostali verni starim partijskim principima: uvideo je u kakvim zločinima su indirektno učestvovali i koliku moralnu odgovornost „svi nosimo kao saučesnici u likvidaciji naših prijatelja, ruskih i stranih“. Ž. Pavlović, Bilans sovjetskog termidora, Beograd, 1940, 5-6 - Pisac ove knjige - optužbe postao je partijski neprijatelj br. 1, čovek na stalnom nišanu partijskog vodstva, čija likvidacija u jesen 1941. ne može iznenadivati.

Partija je osvajala politički prostor obezbeđujući svoju kontrolu nad eventualnim saveznicima. Saradnja s demokratskim i antifašističkim snagama iz drugih partija pretpostavljala je zadržavanje apsolutnog organizacionog i ideološko-političkog integriteta KPJ u svim mogućim savezima i kombinacijama. Poznati srpski antifašista Dragoljub Jovanović napadan je još uoči rata, preko „Proletera“, da se iza njegovog „ultralijevo­g frazerstva“ skrivala mržnja prema KPJ, iako je leva zemljoradnička opozicija, odnosno Narodna seljačka stranka, služila kao okvir za rad komunisti­a i njihovo sklanjanje od represije režima.¹¹⁰⁾ Mada je Josip Broz Tito javio Moskvi, juna 1941, da je napravio sporazum sa Dragoljubom Jovanovićem o zajedničkoj borbi, priznavanju vodstva KPJ i vladavini sovjeta posle pobede do saradnje praktično nije nikada došlo.^{m)} Članstvo NSS opredeljivalo se za borbu protiv okupatora nasuprot Jovanoviću koji nije odobravao težnju KPJ za hegemonijom, partizanske načine borbe, neprihvatanje ravnopravne saradnje.&r

— Iz analize Josipa Broza Tita, koji se nakon 27. marta našao u Beogradu, učestvujući na savetovanju na Čukarici 29. marta 1941. sa članovima PK KPJ za Srbiju i članovima Mesnog komiteta, proizlazilo je da se zemlja nalazi na pragu rata, da je rat jednostavno neizbežan, usled čega nema vremena za odlaganje da se organizuje otpor zavojevaču. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju za 6. april 1941. pripremao je zborove u čast zaključenja Ugovora o prijateljstvu i nenapadanju između Jugoslavije i SSSR-a, ali je bombardovanje Beograda osujetilo planiranu akciju. Na novom sastanku PK KPJ za Srbiju istog dana, kome su prisustvovali Rade Končar, koji je privremeno vršio dužnost sekretara PK KPJ za Srbiju, slično Aleksandru Rankoviću u Hrvatskoj,ⁿ²⁾ odlučeno je da se komunisti odazivaju u vojsku, prijavljuju kao dobrovoljci, da se rukovodstvo povuče prema Avali i Kosmaju, deo rukovodilaca krene u razne delove Srbije, Sandžaka i Crne Gore i u vojne jedinice.¹¹³⁾

∨/ Deo srpskih komunisti prošao je na tlu Srbije kroz vatreno krštenje u aprilskom ratu. U Užicu je organizator otpora Nemcima bio Vukola Dabić, član OK Užice, a u Jagodini Boško Đuričić, član OK KPJ. Komunisti su se kao dobrovoljci javljali komandama Jugoslovenske vojske i tražili oružje. Ratko Mitrović, Momčilo Radosavljević i Milan

¹¹⁰⁾ Mirko Tomić, Gojko Polovina i drugi, nalaze legalnu osnovu za svoju delatnost, mada je Jovanović prigovarao komunistima da mu stranku razaraju iznutra.

^{m)} Jovanović sporazum svodi na dogovoravanje i uzajamno obaveštavanje. Ističe da se izjasnio za „sovjetsku vlast“, podrazumevajući pod tim da je Narodna seljačka stranka (NSS) na strani „one države u kojoj danas vladaju sovjeti“, na strani Sovjetskog Saveza, ali da se nije obavezao da stvara sovje­te, pogotovu što se zemlja nalazi u ratu, pod okupacijom. Sovjete, kao jedan od oblika moderne demokratije po njemu, inače je prihvatao. Članstvu je posle aprilskog rata sugerisano da se drži „pasivne rezistencije“, ali od tada nastupa faza „aktivne rezistencije“ - AJ, Političke uspomene, Memoari, tom VI, 266 a, 265. - Očigledno da je Jovanović juna 1941. očekivao brzi završetak rata.

¹¹²⁾ V Glišić, KPJ u Srbiji 1941-1945, knjiga prva, Beograd, 1975, 209.

¹¹³⁾ Isto, 21.

Janković povelili su iz Čačka grupu od 300 dobrovoljaca u Užice, gde su zahtevali da im se dodeli oružje. Slično su se ponašali i komunisti u Kragujevcu, Smederevskoj Palanci, Kruševcu. Komunisti - vojni obveznici javljali su se u vojne jedinice saglasno stavu KPJ. U Valjevu i Užicu održani su 6. aprila zborovi na kojima su se komunisti zalagali za odbranu zemlje. U tamnavskom kraju stvoreni su posebni omladinski dobrovoljački odredi, sastavljeni od komunista i njihovih simpatizera.¹¹⁴⁾

Partijske direktive predviđale su da se borba treba nastaviti čak i ako Kraljevina bude poražena. Izraz sumnje u mogućnost odbrane Jugoslavije najbolje se vidi iz direktive članstvu da sakuplja oružje, neophodno radi borbe u budućnosti. Očigledno je da komunisti, koji su 27. marta izašli na istorijsku scenu, nisu nameravali da se sa nje povlače, svesni snage svoje organizacije, uverenja u krajnju pobjedu SSSR-a i nadasve činjenice da se u uslovima izgubljenog rata i okupacije, pre svega nestanka države, stvara nova istorijska šansa.

Po povratku Aleksandra Rankovića iz Zagreba, gde je tri meseca vršio dužnost sekretara OK KP Hrvatske, započeo je rad na organizaciji članstva u uslovima vojnog poraza države i okupacije, u smislu obnavljanja i učvršćivanja organizacija i partijske mreže. Tada je u Beogradu bilo oko 250 članova KPJ. U Beogradu su se nalazili ili kasnije stigli: Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar, Svetozar Vukmanović, Rodoljub Čolaković, Milovan Đilas, Moma Marković i drugi rukovodioci KPJ. Pokrajinski Biro Pokrajinskog komiteta radio je u sastavu: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Blagoje Nešković, Ljubinka Milosavljević. Uz PK radio je i Agitprop, u kome su bili: Spasenija Babović, Milovan Đilas i jedno kraće vreme Rodoljub Čolaković. Rad KPJ naročito je pojačan posle dolaska Josipa Broza u Beograd, u prvoj polovini maja 1941. godine. U Vojnoj komisiji pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju nalazili su se: Spasenija Babović, Sreten Zujović, Filip Kljajić i Branko Krsmanović, s tim što je za sekretara bio određen Sreten Zujović. Vojne komisije obrazovane su i pri okružnim komitetima. Njima su rukovodili: pri OK Požarevac - Božidar Dimitrijević, pri OK Zaječar - Ljuba Nešić, u Jagodini - Labud Đukić, u Užicu - Vito Pantović, u Valjevu - Obrad Stefanović, u Leskovcu - Boško Krstić, pri OK Kragujevac - Raja Nedeljković, u Beogradu Đuro Strugar („Plavi Montenegro”), u Čačku - Ratko Mitrović, u Kraljevu - Gvozden Paunović, u Smederevskoj Palanci - Ivan Muker. Zadatak vojnih komisija obuhvatao je obuku članova u rukovanju oružjem, skupljanje i evidentiranje oružja, formiranje udarnih grupa i desetina u Beogradu, Boru, Šapcu, Vranju, Leskovcu, Smederevu i drugim mestima, koje su bile začetak budućih partizanskih odreda.¹¹⁵⁾

Organizaciona struktura Partije u Srbiji sastojala se od okružnih, sreskih i mesnih komiteta, te partijskih poverenstava, dok su osnovu

¹¹⁴⁾ Isto, 21-23.

¹¹⁵⁾ Isto, 27-28.

organizacione piramide činile partijske ćelije. Partija je bila strogo kadrovska, o čemu govori i ustanova kandidata, koja je služila proveriti idejne čistote budućih komunista, njihove čvrstine, ličnih osobina i privrženosti programu Partije. U svom radu među omladinom oslanjala se na Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), koji je istovremeno bio rasadnik novih komunista. Ljudi bliski Partiji, koji joj nisu organizaciono pripadali, nazivali su se „simpatizerima". Bilo ih je iz svih društvenih redova (vojna i civilna lica, đaci i studenti, radnici i seljaci, intelektualci, činovnici, privatni nameštenici i drugi). Partija je imala uporište i u nekim sredinama gde se nikada ne bi moglo ni pomisliti da bi mogli delovati komunisti ili njihove pristalice, uključujući i najpoverljivija mesta u policiji i drugim osetljivim državnim i vojnim službama.

Organizacija je bila rasprostranjena na celoj teritoriji Srbije. Ukupan broj članova Partije nemoguće je tačno rekonstruisati, jednostavno zato što se nije smela voditi evidencija u uslovima rata i prvih meseci okupacije. No, računa se da je u Srbiji bilo preko 2.200 komunista, sa nekoliko stotina kandidata, što uoči ustanka čini broj od oko 3.000 članova. Rat je uticao na smanjenje broja članova i gašenje nekih ćelija, usled ratne i postratne situacije, prvenstveno odvođenja u zarobljeništvo, vraćanja komunista u zavičajna mesta u Srbiji i van nje, pasivizacije pojedinih članova usled malodušnosti, bezizglednosti, krize volje ili spremnosti za dalju borbu, straha od okupatorskog terora. Prema okružnim komitetima KPJ za Srbiju, broj komunista je bio raspoređen na sledeći način: Kragujevački OK - preko 100 članova KPJ, a na teritoriji Okružnog partijskog poverenstva (četiri sreza: orašački, oplenački, kosmajski i kolubarski) oko 113 članova KPJ i 14 kandidata; Okružni komitet za Pomoravlje oko 240 članova KPJ; u Beogradu, gde je delovao Mesni komitet, bilo je 200 članova, s tim što je organizacija uoči ustanka narasla na više od 500 članova; ćelije u srezovima oko Beograda i u Smederevu obuhvatale su 224 članova KPJ; Okružni komitet KPJ za Zaječar imao je oko 90 članova KPJ; Okružni komitet KPJ Niš preko 70 članova KPJ; na teritoriji Okružnog komiteta Leskovac bilo je oko 90 članova KPJ, Okružnog komiteta Kruševac 52 člana, Okružnog komiteta Kraljevo oko 90 članova, Okružnog komiteta Cačak oko 250 članova KPJ, što je bila najjača organizacija u zapadnoj Srbiji; Okružni komitet Valjevo imao je oko 85 članova KPJ, a Okružni komitet Šabac oko 103 člana KPJ. Istraživanja pominju partijsku organizaciju u požarevačkom okrugu, ali ne saopštavaju broj članova KPJ uoči ustanka.¹¹⁶⁾

Organizaciona struktura KPJ za Srbiju bila bi nepotpuna ukoliko se ne bi spomenuli i instruktori PK KPJ za Srbiju, upućivani u pojedine organizacije.

Oslabljene partijske organizacije odlivom dela kadrova, usled ratnih prilika, popunjavane su pridošlim komunistima iz drugih krajeva

¹¹⁶⁾ Isto, 30-38.

zemlje, gde su se Srbi našli pod udarom mera okupatora i vazalnih režima.

Oblasna partijska organizacija Kosova i Metohije bila je prepolovljena prinudnim iseljavanjem Srba i Crnogoraca, iz čijih je redova poticao najveći deo članova KPJ i SKOJ-a. Iz istog razloga vidno su oslabljene i partijske organizacije u Bačkoj. Srpsko-crnogorski svet sa Kosova iseljavali su albanski separatisti, a iz Bačke mađarske okupacione vlasti. Među proteranim Srbima i Crnogorcima iz Makedonije nalazilo se, takođe, dosta partijskih kadrova. Organizacija KPJ u Makedoniji našla se u postaprilskoj situaciji pod snažnim uticajem Metodija Satorova. Slabljenjem Partije u pomenutim krajevima, uključujući naročito NDH (Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu), gde se srpski narod našao pod genocidnim terorom, jačale su partijske organizacije u Srbiji i Crnoj Gori. U Bačkoj je procentualno veliki broj Mađara u partijskoj organizaciji napustio Partiju ili se priklonio mađarskoj Komunističkoj partiji sa sedištem u Budimpešti. Do takvog ponašanja došlo je pod uticajem opredeljenja mađarske nacionalne manjine za maticu i terora mađarskih okupatora. Neznatan broj mađarskih komunista ostao je u KPJ, od kojih su neki herojski pali u borbi protiv mađarskih okupatora, ali većina mađarskih komunista nije položila internacionalistički i jugoslovenski ispit posle okupacije i kasnije aneksije Bačke sentištivanskoj, Hortijevoj Mađarskoj. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu u internacionalističkoj hipnozi i dogmatskom uverenju nije odstupao od pozivanja na bratstvo svih naroda, uključujući i one koji su se frontalno svrstali za fašistički poredak, čak i pripadnike nemačke narodonosne grupe. To je, uostalom, bila politika KPJ, koja je takvim prilazom sužavala osnovu okupljanja oko svoje linije, izrazito jugoslovenske, u vreme kada ona nije bila prihvatljiva za sve jugoslovenske narode i manjine, sem za Srbe i Crnogorce, Slovence i antifašiste u redovima drugih nacija. Kopiranje prošlog istorijskog iskustva, posebno iz oktobarske revolucije, te robovanje internacionalističkom transu predstavljaju, takođe, pokušaji bratimljenja sa vojnicima okupatorskih armija po uzoru na praksu boljševika sa vojnicima Kajzerove Nemačke, 1917-1918, ali u jednom sasvim drugom istorijskom vremenu.

Među prvim masovnim akcijama ove organizacije navodi se štampanje i rasturanje Prvomajskog proglasa, a na drugoj strani održavanje prvomajskih izleta i skupova koji nisu promakli domaćoj policiji i agentima.¹¹⁸⁾

Na osnovu zaključaka majskih konsultacija, krajem maja 1941. došlo je do obrazovanja Pokrajinskog vojnog komiteta Srbije. Osnivanje

¹¹⁷⁾ Mađarima Vojvodine poručivano je „da je zastava proleterske borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja prešla sada u vaše ruke“; Vojvođanima Nemcima - radnicima i siromašnim seljacima da su nemački kapitalisti i vaši klasni neprijatelji; Rumuni su upozoravani da su se „radnici i seljaci Besarabije oslobodili svojih kapitalista i spahija“ itd. - Lj. Vasilić, n.d., 5-7.

¹¹⁸⁾ J. Marjanović, n.d., 70.

vojnih komisija nastavljeno je po okruzima Srbije. Partija je već od Pete zemaljske konferencije sve više pažnje obraćala na rad po vojnoj liniji, kao rezultat rata u toku, balkanske krize, čija će žrtva postati i Jugoslavija aprila 1941. godine. Za komuniste rat nije prestajao, već tek počinjao. O tome svedoči i stvaranje ove mreže vojnih komiteta i komisija sa zadatkom da organizuju ilegalne grupe, stvaraju vojne desetine, prikupljaju oružje i sanitetski materijal, obavljaju vojnu obuku.¹¹⁹⁾

Komunisti u Srbiji, za razliku od NDH, nisu masovno progonjeni do napada na SSSR. Za takav stav Nemaca i njihovih saradnika postoji više razloga. Komunisti su, preko svojih ljudi u Kabinetu ministra unutrašnjih poslova Srđana Budisavljevića u 27-martovskoj vladi uspeli da unište komunističku kartoteku predratne policije. Kao ilegalna organizacija, Partija u postaprilskim danima nije bila vidljiva Nemcima i njihovim domaćim saradnicima. Komesarijat za unutrašnje poslove je tek 22. maja 1941. konstatovao pojačanu komunističku akciju, izdavanje letaka za 1. maj, izazivanje i rasturanje uzbudljivih vesti. Nekoliko dana kasnije Komesarijat je nagoveštavao preventivne mere protiv komunisti, među kojima se spominjalo stvaranje evidencija pomoću Uprave grada, banskih uprava i drugih organa, sprovođenje strogog nadzora, otkrivanje rasturača letaka, praćenje komunisti - aktivisti, studiranje njihove taktike, slanje komunisti na rad, a računalo se i na otvaranje jednog koncentracionog logora. Deo istaknutih komunisti odranije je napustio Beograd i otišao u unutrašnjost, a tek obrazovana policija pravila je prve korake u svojoj antikomunističkoj aktivnosti. Milan Aćimović je 19. juna 1941, pred funkcionerima svoga resora, govorio o snažnoj komunističkoj aktivnosti na srpskom selu u trouglu Čačak - Kraljevo - Kragujevac. Već tada je zaključeno da se odmah uhapsi 150-200 španskih boraca i uputi u logor, ustroji antikomunistički komitet, obnovi Sud za zaštitu države.¹²⁰¹

Glavni uzrok za odsustvo masovnog progona komunisti u Srbiji do 22. juna nesumnjivo je to što se SSSR još nalazio van rata. Berlin je obavestio svoje područne centre da se hapšenje komunisti mora hitno izvesti, čim stigne lozinka „Internacionala“, pod kojom se podrazumevala hajka na komuniste posle početka rata na Istoku. Harold Turner, načelnik Upravnog štaba, zatražio je od komesara unutrašnjih poslova da se, prema prethodnom dogovoru, uhapsi svi komunisti u Beogradu i smeste na Adu Ciganliju, najpre borci „Crvene Španije“. Turner je, sem na Beograd, skretao pažnju srpskog kvislinga 1 na Niš, Kragujevac, Užice, Čačak, rudnik Rtanj, Trepču i Bor.^{1 11} Napadom Nemačke na SSSR nastala je, u viđenju nemačkih predstav-

¹¹⁹⁾ U Beogradu su formirane čete i bataljoni, a obuka se vršila na Zvezdari, Pašinom brdu, kod Centralnog groblja ili na periferiji grada, na vašarskim strelištima. Udarne grupe su formirane u Boru, Sapcu, Vranju, Leskovcu, Smederevu i drugim mestima - V. Glišić, n.d., 28-29.

¹²⁰⁾ J. Marjanović, n.d., 71.

¹²¹⁾ Isto, 87.

nika, nova situacija u svetu, zbog čega je bilo neophodno energično delovati protiv komunista. Aćimović je uputio specijalne izaslanike u Kruševac, Kraljevo, Jagodinu, Niš, Leskovac, Zaječar i Negotin, sa zadatkom da spreče svaku komunističku akciju. Hapšenja su vršena po srezovima. Janko Janković, šef Kartoteke Uprave grada Beograda, koji je napravio više usluga komunistima, obavestio je blagovremeno Pokrajinski komitet KPJ o raciji koja se priprema na članove KPJ i njihove simpatizere. Prema policijskim izveštajima, u noći 23/24. juna 1941. uhapšeno je 49 komunista u Beogradu, 30 u Nišu, 18 u Kragujevcu, ukupno oko 400 lica na teritoriji cele Srbije, iako se očekivalo da taj broj dostigne bar 2.000.^{122'} Među uhapšenima svi nisu bili članovi KPJ; bilo je i onih koji su vođeni kao simpatizeri komunista ili kao ljudi sasvim druge političke orijentacije.

Komunisti su spremno dočekali napad Nemačke na SSSR, videvši u tome „poslednji i odlučni boj“ za koji su se pripremali i koji su očekivali, kao što i stoji u proglasu CK KPJ od 22. juna 1941, inače doživljen u mnogim krajevima kao praznik. Dragi Jovanović je zabeležio da je u Beogradu toga dana vladalo onakvo raspoloženje kao i 27. marta, na dan Simo viče vog puča.¹²³⁾

Sovjetska politika u Jugoslaviji ostvarivana je javno putem državnih organa, a tajno preko KPJ, kao sekcije Kominterne, i sovjetske vojno-obaveštajne službe. Po toj poslednjoj liniji radio je od 1940. pukovnik Mustafa Golubić, kojem je rukovodstvo KPJ po nalogu iz Moskve dodelilo članove Partije Čileta Kovačevića, Rista Stefanovića i druge komuniste, oslobađajući ih drugih partijskih obaveza. Golubić je u toj kratkoj postaprilskoj beogradskoj fazi saradivao sa bivšim „crnorukcima“, svojim starim prijateljima - pukovnikom Vladimirom Tucovićem, sestrićem pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa Milanom Živanovićem, poznanikom iz Beča i nekadašnjim sekretarom KPJ Pavlom Pavlovićem, dr Radivojem Uvalićem, poznanikom iz Pariza, Čedom Kruševcem i Čedom Popovićem. Ziveo je pod raznim ilegalnim imenima Dukić, Tamindžić, Samardžić. Do danas nije poznato kako je Gestapo došao do podataka o Golubiću i kako mu je ušao u trag. Iz do sada objavljenih podataka proizilazi da je Golubić uhapšen 6. juna 1941. u 4,00 izjutra, u momentu kada je preko svoje tajne radio-stanice, ugrađene u običan radio-aparat, slao izveštaj Moskvi. Dogodilo se to u stanu njegovog prijatelja, opštinskog službenika Višnjevca, gde je stanovao sa lažnim ispravama koje su glasile na ime Luka Samardžić. Pored Višnjevca i njegove žene, kao stanodavaca, te Čede Popovića, profesora srednje tehničke škole iz Beograda, s kojim je Golubić saradivao još ranije u Francuskoj, koji je bio uhapšen slučajno, Gestapo

^{122'} Očekivalo se da će ova akcija uništiti organizaciju KPJ. Nemci su, međutim, hapsili i ljude koji nisu bili komunisti, koji su bili pod nekom sumnjom, u racijama; na Ubu je uhapšen i jedan komunistički odbornik iz 1921 - J. Marjanović, n.d., 89.

¹²³⁾ Komunisti su živeli u iluzijama da će SSSR, odnosno Crvena armija, razbiti Vermaht na granicama i munjevito okončati rat u svoju korist, rat koji će se pretvoriti u svetsku revoluciju. Pojedini komunisti su se čak zabrinuto pitali „može li neki nemački avion da zaluta nad SSSR-om i nanese štetu“?

u vezi sa Golubićem nije uhapsio ni jedno drugo lice. Gestapo je došao do identiteta Golubića, ali nije otkriven ni jedan podatak vezan za njegov rad za Sovjetsku vojno-obaveštajnu službu. Posle strahovitog mučenja, Golubić je likvidiran krajem jula 1941. i sahranjen u tadašnjem dvorskom parku. ⁴⁾

Ulazak SSSR-a za komuniste je značio izmenu karaktera rata, od imperialističkog u antifašistički. Svojom objektivnom ulogom, kao jedna od vodećih sila Koalicije, SSSR je obezbeđivao pojavu i objektivnu podršku revolucionarno-demokratskim ili komunističkim pokretima, kao njihovim nukleusima. Komunisti su se u Jugoslaviji oslanjali na SSSR kao na slovensku zemlju, koristeći do maksimuma ruski faktor kod Srba, Crnogoraca i drugih naroda Jugoslavije. Tome je KPJ doprinosila i pre rata, 1941. i posle rata, sve do 1948. godine. Na „Rusiju“, kao slovensku zemlju, gledali su i četnici, sve dok posle levih skretanja nije počelo razlikovanje Staljinove Rusije i „pravoslavne matuške“. Napad Nemačke na SSSR tretiran je kao praznik, a u teskobama rata i uništenja srpskog življa gledalo se prema Istoku kao jedinom spasu, iako je to osećanje u politici KPJ do kraja funkcionalizovano.

U delu srpskog naroda živelo je uverenje da je sila Crvene armije tolika da će smrviti Vermaht već na granicama SSSR-a. Pojavno, ono se iskazivalo u ekstazi hercegovačkih ustanika, kojima su se od „Savoja marketa“ priviđali „Štormovici“; iluzija u Mačvi, gde su seljaci vadili kolje iz dvorišnih ograda da se sovjetski padobranci ne bi nabili na šiljke; na krovovima beogradskih višespratnica postavljani su osmatrači da blagovremeno najave sovjetsku avijaciju; u Banatu su se obrazovale sanitetske grupe da priteknu u pomoć padobrancima prilikom prizemljivanja itd.

Kod komunističkih kadrova ovo sovjetoфильство približavalo se sovjedomaniji: neki bosanski prvaci smatrali su da je bolje da ginu ustanici nego crvenoarmejski.

Sovjete je trebalo dočekati u Srbiji. Srbija je geografski najbliža SSSR-u, prva na dohvat pobedonosne sovjetske ofanzive u očekivanju komunista, ali i politički najvažnija jugoslovenska zemlja. Zar Josip Broz nije za prvi borbeni poligon izabrao Homolje, između Dunava i Morave? Nesumnjivo da on na Srbiju gleda kao na ključnu zemlju u jugoslovenskom ratnom raspletu iz više razloga, tako da se od nje nerado odmiče sve do polovine 1942. godine.

Pripreme za ustanak u slučaju napada na SSSR zabeležene su u porukama koje je Tito slao Moskvi još maja 1941. godine. Tako u Titovoj depeši Dimitrovu od 13. maja stoji: „Mi organizujemo borbene odrede, vaspitavamo svoje vojne kadrove, pripremamo naoružani ustanak u slučaju napada na SSSR“. Iz zaglavljaja ovog dokumenta vidi se da je depeša pokazana Erkoliju (Palmiro Toljati) i Manuilskom.¹²⁵⁾

¹²⁴⁾ B. Nešković, Mustafa Golubić, Beograd, 1985, 18-20.

¹²⁵⁾ Jugoslovensko - sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, u rukopisu, knj. 1, 1991 - SSIP, Dokumentacija.

Preko ovih visokih funkcionera Kominterne sa porukama koje su stizale iz Jugoslavije mogao je biti upoznat i Staljin, sa drugim vodećim ljudima sovjetske vlade. Na zaglavljima depeša iz kasnijeg perioda ovo se i izričito kaže. Tito je javio „Djedu“, to jest Izvršnom komitetu Kominterne, krajem juna 1941, da je „Partija izdala proglas povodom napada na SSSR i pozvala narod na borbu protiv fašističkog okupatora. Dala je direktivu za masovne sabotaže i organizovala partizanske odrede za uništenje komunikacija. U čitavoj zemlji organizuju se borbene grupe, na čelu sa vojno-revolucionarnim komitetima pod rukovodstvom Partije ... Mi pripremamo narodni ustanak protiv okupatora, jer kod naroda je velika spremnost za borbu“.¹²⁶⁾

Publicistička historiografija već niz godina iznosi kao činjenicu istorije (Stefan Klisold, od kojega podatak preuzima Borivoje Karapandžić) da je Josip Broz iz Hrvatske stigao u Srbiju voljom Pavelića i Dide - Eugena Kvaternika. „Ti se sećaš“, rekao je navodno mlađi Kvaternik Anti Paveliću, „kako je Lenjin došao da podigne revoluciju u Rusiji. Nemci su ga prepustili preko svoje zemlje u jednom plombiranom vagonu. Mi ne bismo mogli da nađemo dragoceniji eksport za Srbiju od Tita. Srbi će imati da plaćaju za to sledećih dvadeset godina“.¹²⁷⁻¹

Istorijska je činjenica da se Josip Broz našao maja 1941. u Srbiji, pošto je napustio Zagreb i Hrvatsku. Klisold - Karapandžićev podatak nije istorijska činjenica, jer kao takva nije naučno utvrđena niti izvorno zasnovana, ali je idealan osnov za publicističko-istoriografska tumačenja u skladu sa teorijom konspiracije, sa postojanjem paklenih zavera protiv Srba (što ne znači da one nisu postojale i sprovodile u ustaškoj praksi), demoniziranjem jedne ličnosti koja deluje u saradnji sa dva ustaška krvnika. Takvo shvatanje postaje za neobaveštene i prihvatljivo u skladu sa sagledavanjem posledica koje su kasnije nastupile, pod kojima podrazumevamo naličje Titovog vladanja, slom projekta samoupravnog socijalizma kao koruptivnog sistema, krizu Jugoslavije, akutne mržnje koje nas danas sažižu, čineći prihvatljivim sve antikomunističke verzije, sa svim vannaučnim i vanintelektualnim motivima. Zahtev istorijske nauke je, međutim, da se prošlost tumači u skladu sa dihotomnim bićem koje čini suštinu istorije, to jest preciznim utvrđivanjem onovremenih okolnosti, odnosa snaga, projektovanih zamisli, koje izvire iz situacije koju određuje vreme zbivanja radnje, a ne sadašnjica, ali, na drugoj strani i saznanja da i savremena epoha ne može da ne utiče na razumevanje bivših događaja sa gledišta razgrtanja vidika, nastupanja i sumiranja posledica. Fluidna je, iako utvrđena granica između nekadašnje stvarnosti i modernizacije, kao kvarenja istorije.

¹²⁶⁾ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 7, 48.

¹²⁷⁾ Navodimo ovaj podatak kao primer gde se publicistička činjenica ne slaže sa istorijskom činjenicom kao takvom. Ova konstrukcija trebalo bi putem analogije Lenjin - Tito da pokaže u kontinuitetu zaveru najreakcionarnijih ustaških snaga sa komunističkim vođom protiv srpskog naroda.

Pokušaćemo da iznetu tezu konkretizujemo u širem istorijskom kontekstu i uporednoj analizi ponašanja vođa dva suparnička pokreta. Proglašenje NDH zateklo je i Josipa Broza i Dražu Mihailovića na tlu NDH. Broz je ostavio, kao očevidac, svedočanstvo o oduševljenom dočeku Nemaca u Zagrebu. „Događaj u Zagrebu“, kaže, „prilikom dolaska osvajača biće najtamnija ljava u tvojoj povijesti, hrvatski narode“.¹²⁸ U zapadnoj literaturi i publicistici na srpsko-hrvatskom koja je nastajala poslednjih decenija, komunisti su predstavljani kao nosioci defetizma u aprilskom ratu, čak filonacistički orijentisani. Na majskom savetovanju rukovodećeg aktiva KPJ u Zagrebu napadaju se, međutim, oni koji su se dezorijentisali i nisu uspjeli na vreme da se suprotstave „frankovačkim elementima“, ustvari ustašama i formacijama Seljačke i Gradske zaštite.¹²⁹ Pa i iz ratnog proglašenja „CK KPJ“ od 15. aprila 1941. ne može se nikako izvući zaključak o pronemačkom komunističkom ponašanju, jer se u njemu govori o borbi naroda čiji pripadnici ginu „u borbi za svoju nezavisnost“, mada se na rat gleda kao na „krvavi imperijalistički pokolj“ i govori o revolucionarnoj perspektivi, to jest „rađanju novog svijeta“.

Činjenica je da su se i Josip Broz i Draža Mihailović, oba anonimni¹³¹ u to vreme za širu javnost, pa čak i za šire članstvo Partije, odnosno širi oficirski kor našli u Srbiji, iako je Mihailović kod Doboja mogao računati na otpor srpskog sveta ustašama i okupatoru, a komunisti pre rata govorili o snažnoj partijskoj organizaciji u Hrvatskoj, Zagrebu kao centru proletarijata, vodećoj partijskoj organizaciji.¹³² I jedan i drugi će se skoro u isto vreme obresti u Srbiji; Broz u Beogradu, a Mihailović na suvoborskom platou - Ravnoj Gori.

— Žašto se, pak, Broz opredelio za Srbiju, maja 1941. godine?

Nije se, svakako, bilo lako osloboditi slike koju je lično doživio u Zagrebu, 10. aprila 1941, kada su Nemci ulazili u grad i Slavko Kvaternik u ime Pavelića proglasio NDH. U NDH je progon komunista započeo uspostavljanjem ustaške vlasti, bez obaziranja na nemačko-sovjetski pakt iz avgusta 1939. godine. Nasuprot zagrebačkom iskustvu

¹²⁸ CK KPJ narodima Jugoslavije, 15. april 1941 - Zagreb - ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1941/17.

¹²⁹ Proleter, mart - april - maj 1941, br. 3-4-5/1941. VII, Aprilski rat 1941, 701.

Mihailović se javno predstavlja, potpisuje u pregovorima, drži govore pod svojim imenom i prezimenom, za razliku od Josipa Broza čije ime i prezime nije poznato partijskom članstvu, pa čak i regionalnim rukovodiocima koji su radili daleko od operativnog centra. Kada govorimo o Mihailovićevoj anonimnosti mislimo na to da on nije bio poznat široj jugoslovenskoj i srpskoj javnosti, pa i širem oficirskom koru; nije bio britanski čovek za rukovođenje gerilom posle poraza regularne vojske.

¹ Ova teza se uporno održavala u KPJ/SKJ. Čak na Petom plenumu CK KPJ, održanom maja 1952. u Beogradu, Tito govori o ulozi radničke klase Zagreba u predratnom periodu, a Đilas da je „najjači pokret bio (je) u Hrvatskoj“. - Izvori za istoriju SKJ, Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952, Beograd, 1985 (priredio Branko Petranović i drugi), 647.

10. aprila, imao je beogradsko iskustvo posle 27. marta, sasvim oprečno, antifašističko, slobodarsko, antigermansko. Empirički nije bilo teško pretpostaviti da se Srbi neće lako pomiriti sa tako brzim gubljenjem države u kratkotrajnom aprilskom vojnom slomu. Oficiri Jugoslovenske vojske, kasnije četničke starešine, ostavile su brojne tragove kako ih je narod doživljavao kao „svilene“, posle kapitulacije regularne armije. Srpsko shvatanje države nije se mirilo sa nedovršenim ratom. Mogao je pretpostaviti, takođe, da je živa tradicija otpora i slobodarstva, antigermanizma od pre četvrt veka, naročito u predelu Cera i Suvobora, gde su vođene najslavnije bitke u prvom svetskom ratu, tim pre što je i sam poznavao taj teren na kome se borio kao mobilisani vojnik Austro-Ugarske. Josip Broz je bio uveren da se SSSR nalazi pred napadom, da počinje dugoočekivani rasplet na Istoku. Zar i on sam ne šalje preko preostalog osoblja sovjetskog poslanstva u Beogradu poruke da nemačke kolone sa Balkana kreću na Istok, sa oznakom „Nach Moskau“? Znao je da u srpskom narodu postoji snažno slovensko i prorusko osećanje, poistovećivanje sa „matuškom Rusijom“, iako se radilo o boljševičkom režimu, pogotovu što je komunistička propaganda i operativna akcija do maksimuma funkcionalizovala ovu stranu pridobijanja naroda. Napadom Nemačke na SSSR, 22. juna 1941, ispoljene su snažne iluzije da će se rat brzo završiti, koje nisu postojale samo na komunističkoj strani već i na onoj prozapadnoj. Stoga Tito i ima u vidu, kao prvi borbeni prostor, prostor između Dunava i Morave, na kome će se najpre sresti sa Crvenom armijom, kada ona provali iz Moldavije preko Vlaške, stigne na Karpate i Dunav. Bio je to davnašnji san komunista, koji je izražavan još u predratnoj pesmi: „Duni malo vetre od Karpata, i otvori ruskoj (pevalo se i „crvenoj“) vojsci vrata“. Kasnije se opredelio za zapadnu Srbiju, sa Durmitorom, Vučevom, Magličem i Volujkom u pozadini.

Počeli smo od jednog podatka koji se tretira kao istorijska činjenica, iako to nije, ali koji se mehanikom propagande prenosi do našeg vremena, suprotstavljajući mu snop podataka na kojima se tek može izgraditi istorijska činjenica o tako važnom događaju povezanom za početak ustanka naroda Jugoslavije, posebno srpskog naroda. Iz ovoga ne želimo da kažemo da je problem sasvim skinut s dnevnog reda, jer ima i drugih pretpostavki koje su u cirkulaciji, ali ih je danas nemoguće izvorno ispitivati. Teza po kojoj je Srbija bila sigurnija od NDH za komuniste nije za potcenjivanje, ali se isključivo njome ne može objasniti daleko složenija pojava. Ima i shvatanja da je Tito želeo da se udalji od Josipa Kopiniča, što nam izgleda neprihvatljivo, jer on drži vezu s Moskvom, bez koje je Tito izgubljen, lišen informativnih koordinata bez kojih se njegova revolucionarna zamisao ne može uopšte razumeti, čak i pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta. Poznato je koliko je njemu važna ta veza, šifranti, u čemu mu je sličan i Mihailović,

¹³³⁾ Misli se na izbegavanje sukobljavanja kompetencija, jer su obojica radila za Komin-ternu.

jer nreko te veze dobija otvor u svet, mogućnost obaveštavanja sovjetske strane, tumačenja događaja u Jugoslaviji, a na drugoj strani prijem informacija s prvorazrednog izvora. Ostaje činjenica da ga je Kopinič jedno kraće vreme lišio mandata generalnog sekretara KPJ, dok nije došlo do intervencije Kominterne.¹³⁴ Ima i pojedinačnih mišljenja da je on došao u Beograd zbog Mihailovića, što je neprihvatljivo. Tito je stigao u Beograd (8. maja, mada datum nije siguran) pre nego Mihailović na Ravnu goru, pa u Zagrebu nije mogao ni znati za njegovo postojanje, a na drugoj strani Mihailovićev radijus uticaja je jedno vreme više nego ograničen na lokalno-regionalni okvir. Jedna treća teza bi zasluživala, međutim, i te kako da se ispita, ali izvori za sada to ne omogućavaju. Reč je o pukovniku Mustafi Golubiću, koji se nalazio u Jugoslaviji od polovine 1940. godine. Mogao bi se postaviti niz pitanja: jesu li to dve linije; dve misije; da li između Tita i Golubića postoji antagonizam; radi li se o borbi za prestiž, mogućnosti smene, okolnostima u kojima je stradao Golubić; šta Golubić radi u Beogradu posle 27. marta i aprilskog rata? Sačekajmo pojavu izvora da se ne bismo upuštali u jalova hipotetička razmatranja, bez autentičnih izvora.

U poređenju sa vodstvima drugih komunističkih partija okupiranih zemalja, rukovodstvo KPJ je bilo u zemlji a ne u Moskvi. Ofanzivnost i međunarodna tačka oslonca su dve bitne komponente prvobitnog i trajnog stava rukovodstva KPJ. Orijentacija KPJ nije mogla ne voditi računa da je država vojno poražena, vrh vlasti emigrirao, zemlja podeljena, a represija uperena protiv Srba koji nisu prihvatili poraz bez pravog otpora. U pitanju je revolucionarna partija koja ne propušta situaciju. Ona je dobro organizovana i pripremljena za predstojeće događaje. Za nju je u pitanju revolucionarna situacija koju treba iskoristiti. Rukovodstvo KPJ je sprovodnik volje Kominterne, ali nije izvršilo naređenje Kominterne svim partijama da odlože fazu socijalne revolucije dok traje rat, modifikujući je u skladu sa svojim saznanjem. Ovaj momenat nam izgleda veoma značajan, jer svedoči da vernost SSSR-u nije isključivala samostalne zaključke u skladu sa procenama rukovodstva u zemlji, ali je, na drugoj strani, isključivala nalaženje modus vivendi sa drugim snagama građanske orijentacije koje su se iskazivale kao legitimističke i kao nosilac kontinuiteta otpora Jugoslovenske vojske. Tako se u jugoslovenskoj situaciji nije mogao ponoviti slučaj karakterističan za druge okupirane zemlje: postojanje paralelnih pokreta otpora pod različitim rukovodstvima, ali bez međusobnog suparničkog sukobljavanja.

Antiokupatorske snage srpskog građanstva

Kratkotrajni aprilski rat pokazao je, ne samo razmere izdaje nacionalnih manjina, separatističko-terorističkih pokreta već i svu dubinu državne krize i političkog raspadanja Kraljevine Jugoslavije.

¹³⁴) ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1945, Josip Kopinič u događajima iz 1941.

¹³⁵) Josip Broz govori o pokretačkim snagama za sazrevanje revolucionarne energije - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 7. 29-30.

Sistem Kraljevine Jugoslavije odbacivale su sve snage na srpskoj i jugoslovenskoj pozornici posle aprilskog rata: ekstremna desnica, komunisti, pripadnici pokreta Draže Mihailovića. U četničkim redovima govorilo se o „moralnoj i društvenoj posrnulosti nenanrodnih režima Prve Jugoslavije posle 1929. godine“, „ustajalosti malograđanske dotrajale pseudodemokratije“, koju je „januar 1929. ustoličio, a zemlju i narod bacio na bespuće...“¹³⁶ Iz ove sporadične verbalne kritike četnički pokret ipak nije izvukao bitne zaključke.

Snage srpskog građanstva bile su zaprepašćene naglim slomom, mada od ranije impresionirane snagom Vermahta koju je iskazao munjevitim završetkom kampanje na zapadnom frontu i slomom Francuske, a neposredno demonstrirao u aprilskom ratu protiv Jugoslavije, padom Grčke i zauzimanja Krita. U narodu se javilo teško razočaranje, gotovo depresija, gubitak perspektive. U slomu države srpski narod je video i doživljavao apokaliptičnu sudbinu. Najmasovnija struja srpskog građanstva i naroda uopšte bila je ona koja je trijumfovala 27. marta, po svom nadahnuću istovremeno germanska i antifašistička. Ona se u posleaprilskoj situaciji našla pogružena bekstvom vlade i kralja u inostranstvo, a na drugoj strani suočena sa antisrpskom politikom okupatora i kvislinga u NDH, na Kosovu i Metohiji, u Vojvodini, Makedoniji. Nije mogla ostati nezasenjena, na jednoj strani, nemačkom ratnom nadmoći, a na drugoj, razočarana britanskom nemoći. Zamračeni horizonti u Jugoslaviji i na antifašističkom frontu, u kojem se nalazila tek Engleska, usamljena, ugrožena invazijom, daleka i nemoćna da pomogne, ubijali su kod njenih poklonika svaku nadu. Od nevelike vajde bilo je uverenje da Engleska gubi bitke ali ne i ratove. Veliki deo građanske antifašističke struje se povukao, zaklonio mirnim ponašanjem i ravnodušnošću za politiku, bolno doživljavajući srpska stradanja.¹³⁷

Patrijarh Srpske pravoslavne crkve, Gavriilo Dožić, uhvaćen je u aprilskom ratu u manastiru Oštrog, označen za nemačkog neprijatelja i konfiniran u manastiru Vojlovici kod Pančeva, a kasnije u manastiru Rakovici.¹³⁸

U tragičnoj situaciji opšteg rastrojstva, deo starešinskog sastava Jugoslovenske vojske, pomognut onim snagama iz građanskih redova koje nije ophrvla sumnja u bilo kakav dinamizam i akciju u novonastalim okolnostima, nije želeo da se pomiri sa brzom kapitulacijom države, kapitulacijom bez pravog otpora. Umesto klonuća pred porazom, organizuje se za pružanje otpora u odgovarajućem času.

¹³⁶ Međuratni državni život su ocenjivali kao „raštimovan i razjeden“; napadana je korupcija; moralo se prekinuti sa starim gloženjima i stranačkim borbama - B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 67-8, 70.

¹³⁷ Isto, knj. 1, 128-9.

Iz izveštaja o saslušanju Gavriila Dožića i Nikolaja Velimirovića od 16. juna i 17. jula 1941, koji je Ribentrop primio od šefa policije i bezbednosti, vidljiva je nemačka težnja da pribave podatke o ulozi Srpske pravoslavne crkve u događajima 27. marta 1941. i o vezi Nikolaja Velimirovića sa Angloamerikancima - M. Borković, n.d.,

Obe antifašističke struje u Jugoslaviji i Srbiji, građanska i komunistička, istupale su u kontekstu političkih i vojnih akcija velikih sila osovinskog smera. Nad građanskim snagama Velika Britanija je od 27. marta imala faktički mandat preko vlade, kralja, činjenice da je ona preko baza u Sredozemlju bila najbliža poprištu događaja, dok je KPJ imala međunarodno uporište u Kominterni a preko ove u SSSR-u.

U jednoj od najtežih faza srpske istorije sudbina nacionalnog pokreta našla se u rukama pukovnika Draže Mihailovića. Bio je 1941. u zreloom dobu, sa 48 godina, budući da je bio rođen 1893. godine u Ivanjici. Imao je veliko ratno iskustvo, dobro vojno obrazovanje, prošao je kroz mnogobrojne vojne ustanove i službe između dva rata, uključujući i diplomatsku aktivnost, obaveštajni rad, shvatao značaj radio-tehnike i komunikacije. Cesto je menjao mesta službovanja i vrstu rada. Podaci upućuju na vezu Mihailovića uoči rata sa britanskim i američkim oficirima koji su službovali pri poslanstvima ovih zemalja u Beogradu, a izgleda da nije bio i van konspirativnih oficirskih akcija protiv kneza Pavia. Službovao je gotovo u svim krajevima Jugoslavije: Beogradu, Skoplju, Sarajevu, Ljubljani, Celju, Mostaru. U Grenoblu je usavršavao francuski jezik, koji je odlično govorio. Kao i mnogi jugoslovenski oficiri srpskog porekla bio je frankofil, veliki poklonik Francuske, uveren u njenu vojnu moć i univerzalnu vrednost francuske vojne doktrine. Posle rata ispredale su se priče kako je Mihailović bio školski drug generala Šarla de Gola na Akademiji Sen Sir, iako se oni nisu uopšte znali niti je Mihailović završio francuske vojne škole. Mihailoviću su kao učesniku balkanskih i prvog svetskog rata, koji se borio na padinama Suvobora, a na Solunskom frontu ranjen 1916. kod Lerina (Fiorine) dok je komandovao mitraljeskim odeljenjem, bila otvorena najelitnija mesta u vojsci Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Tako je služio u Kraljevoj gardi, radio u Obaveštajnom odeljenju Đeneralštaba, nalazio se na dužnosti vojnog atašea u Sofiji i Pragu, ali ima i indicija da je bio zapostavljen u napredovanju.

Život i službovanje Mihailovića utisnuli su mu izvestan beleg koji nije bio bez značaja kada se pojavio u ulozi vođe i samostalnog organizatora pokreta otpora u zapadnoj Srbiji maja 1941. godine.

Mihailovićevo služenje u Sloveniji 1938, u svojstvu načelnika štaba Dravske divizije i docnije komandanta puka u Celju, uticalo je da se u njegovoj blizini i u pokretu kojim je rukovodio nađe više Slovenaca: vojni savetnici Ivan Fregi i Rudolf Perhinek, šef službe za vezu kapetan Jože Pevec, glavni intendant kapetan Stanislav Stojan, poručnici Farjaš i Sever, narodni poslanik Anton Krejči, poslanik na strani Bohumil Vošnjak, učitelji Vodopivec i Breznik, a u samoj Sloveniji major Karei Novak, Ivan Prezelj i drugi.¹³⁹⁾ Upoznao je uoči rata Slovence, njihov način života i temperament. Kao i Srbi, bili su žrtve rasističke politike Hitlera i Himlera, egzistencijalno ugroženi, pod udarom ne-

¹³⁹⁾ Z. Vučković, Sećanja iz rata, Beograd, 1990, 192-3.

mačke represije; Slovenija je razbijena i podeljena na tri dela. Osnovne snage slovenačkog naroda imale su u drugom svetskom ratu antifašističku i jugoslovensku orijentaciju, pored svih pojava separatizma, kolaboracije i služenja u nemačkoj vojsci.

Mihailović je bio veliki protivnik kneza Pavia. Novembra 1940. premešten je u Mostar, za načelnika štaba Primorske (VI) armije.

Nema izvora iz kojih bi se moglo tvrditi da se pukovnik Mihailović pre rata zanimao gerilom i ulogom četništva u ratu, ali to ne znači da nije vodio računa o karakteru otpora koji bi se mogao pružiti okupatoru u slučaju da regularna armija doživi poraz. Nema, takođe, podataka ni o postojanju plana da se organizuje otpor posle poraza sa ulogom Mihailovića u njemu. Kao protivnik kneževе politike laviranja, a na drugoj strani u dodiru sa obaveštajnim službama zapadnih zemalja, mogao je računati na nastavljanje otpora protiv sila Osovine ukoliko Jugoslovenska vojska bude vojno tučena. Samim tim, ni pojava Mihailovića na sceni posle aprilskog poraza 1941. nije bila slučajna. Sigurno znamo da Britanci nisu računali na Mihailovića kao budućeg pokretača otpora.¹⁴⁰⁾ Oni su bili povezani sa prvacima Saveza zemljoradnika, na desnici stranke, zahvaljujući visokom stepenu bliskosti Miloša Tupanjanina, šefa stranke, posle Gavrilovićevog odlaska za prvog poslanika Kraljevine Jugoslavije u SSSR. Izgleda da se računalo i na vojvodu Iliju Trifunovića Birčanina, predsednika Narodne odbrane, te advokata Duleta Dimitrijevića.¹⁴¹⁾

Istorijska nauka je utvrdila da četnički pokret Mihailovića nema korena u Udruženju četnika Koste Milovanovića Pećanca, a na drugoj strani daje gerilski oblik ratovanja u Kraljevini Jugoslaviji bio predviđen samo kao „pomoćni oblik sadejstva sa osnovnom masom vojske, koja glavnu bitku bije na frontu”.¹⁴²⁾ Iz udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine izdvojilo se Društvo starih četnika, na čijem su se čelu nalazili vojvoda Ilija Trifunović Birčanin i vojvoda Dušan Dule Dimitrijević. Četnička organizacija Trifunovića se, za razliku od one Koste Milovanovića Pećanca, zalagala za otpor silama Osovine uoči aprilskog rata, održavajući tesne veze sa britanskom obaveštajnom službom. Trifunović će postati Mihailovićev komandant zapadnih delova Jugoslavije sa sedištem u Splitu, pod pokroviteljstvom italijanske vlasti i na tom položaju ostati sve do smrti, februara 1943. godine.

Milan Gavrilović je smatrao da će se otpor razvijati pod vodstvom Zemljoradničke stranke koja će, koristeći svoje veze u Hrvatskoj i Bugarskoj, podstaknuti otpor na celom Balkanu. S obzirom na veze Gavrilovića sa Britancima najverovatnije da su iza tih koncepcija oni i stajali. Britanci su snabdevali zemljoradničko vodstvo i oružjem, nov-

¹⁴⁰⁾ J. Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Beograd - Zagreb,

cem, radiostanicama.¹⁴³⁾ Trebalo je dati otpor nemačkom prodoru, a posle poraza nastaviti gerilski rat. Britanski obaveštajni oficiri i agenti radili su sa zemljoradničkim prvacima Milanom Gavrilovićem i Milošem Tujanjaninom, sa Narodnom odbranom Trifunovića - Birčanina i oficirima, naročito onim u vazduhoplovstvu, sa brigadnim generalom Borivojem Mirkovićem na čelu. Pa i Mihailović, kada se našao na Ravnoj gori, nije mogao da izbegne saradnju dela političara, naročito zemljoradnika, iako nije bio spreman da im prepusti političko vodstvo u nijednoj fazi rata do januara 1944. godine, kada se preorijentisao i oslonio na socijalistu Živka Topalovića.

Mihailović je, kao i ostali oficirski kadar, vaspitavan u duhu odbrane Otadžbine, vernosti kralju, odbojnosti prema svim idejama koje su tome protivurečile, a posebno komunizmu. Vojska je bila antikomunistički vaspitana od malih nogu, od vojnih škola i kasnije u službi. Komunizam je smatran za najveću opasnost i najveću napast. Napadao je otadžbinu, naciju, veru, porodicu, razarao privatnu svojinu. Odbrana od komunizma i njegova likvidacija proglašavana je za primarnu dužnost i svetu stvar u ime čistog nacionalnog osećanja. Protiv komunizma se vodila sistematska borba, koju je organizovao Odsek za borbu protiv komunizma pri General-štabu.

Najviši komandni sastav bio je zadojen srpskim nacionalizmom. Živelo se od slave srpske vojske u prvom svetskom ratu. Svi komandanti rodova vojske bili su Srbi, sa izuzetkom komandanata mornarice. Srpskom građanstvu pripadao je trajno resor vojske i mornarice, a vrhovni komandant je bio kralj iz srpske dinastije Karađorđevića. U aprilskom ratu 1941. svi komandanti armija bili su Srbi.

Srpski oficiri bili su pod snažnim uticajem Francuske, njene kulture, moći, nedostižnosti u vojnoj doktrini i komandovanju. U proleće 1942. Mihailović se obratio maršalu Petenu, kao šefu višijskog režima, tražeći od proslavljenog komandanta iz prvog svetskog rata, pobednika kod Verdona, da pribere snagu i izjasni za „slobodu”. Maršal, koji nije shvatao antifašističku suštinu rata u toku, živeo je u uverenju, sprovodeći svoju „nacionalnu revoluciju” u uslovima okupacije i pod nemačkim blagonaklonim nadzorom, da je reč o jednom od mnogo ratova u istoriji između Nemaca i Francuza koji se vodi sa naizmeničnom srećom, s tim što su ovoga puta Nemci izašli kao pobednici dok će se, valjda, naredni put ratna sreća ponovo osmehnuti Francuzima. Ima kontradikcije u ovom Mihailovićevom pismu Petenu, čak i da nije sporno u historiografiji, što se obraća sa zahtevom za borbu u ime slobode, iako sam Mihailović odlaže tu borbu u ime strategije iščekivanja.¹⁴⁵⁾

¹⁴³⁾ J. Marjanović navodi da je Zemljoradnička stranka od jula 1940. primala britansku novčanu subvenciju od 5.000 funti mesečno.

¹⁴⁴⁾ Aprilski rat 1941, Beograd, 1969, 252-261.

¹⁴⁵⁾ B. Petranović, Jugoslovensko-francuski odnosi u drugom svetskom ratu 1939-1945, 306 (u zborniku „Jugoslovensko-francuski odnosi, Istorijski institut, Beograd, knj. 10/1990).

Tradicionalne srpsko-francuske veze nastavile su da se gaje i u toku rata, iako je vojno poražena Francuska bila bez uticaja u svetskom antifašističkom savezu. Te veze se simbolično ogledaju i u odlikovanjima Mihailovića i njegovih starešina od strane generala Šarla de Gola. Prema Biltenu „Ravna Gora“, od 15. februara 1943, De Gol je odlikovao Dražu Mihailovića Ordenom legije časti I stepena sa palmovom grančicom. Pored nekoliko jugoslovenskih oficira u emigraciji, De Gol je odlikovao i Mihailovićeve majore u zemlji - Zahariju Ostojića i Mirka Lalatovića, i to Ratnim krstom sa bronzanom grančicom. Predsedništvo Vlade Kraljevine Jugoslavije uputilo je 12. marta 1943. depešu Draži Mihailoviću, da je general Šari de Gol odlikovao vazduhoplovce za ratne zasluge Ratnim krstom sa bronzanom grančicom i to: Andru Pavlovića, Miodraga Lozića, Zaharija Ostojića, Mirka Lalatovića, Krstu Lozića, inž. Ljubu Ilića, Mišovića i kapetana Gogića. Mihailović je bio odlikovan kao armijski general savezničke zemlje, komandant „Jugoslovenske vojske u otadžbini“ i ministar vojske kraljevske vlade u Velikoj Britaniji.¹⁴⁶⁾ Komandant hercegovačkih četnika Petar Baćović (nadimak „Ištvan“ u prepisci sa Mihailovićem) čestita Mihailoviću pomenuto odlikovanje od 12. februara 1943. godine: „U ime jedinica i naroda Hercegovine i istočne Bosne i svoje srdačno Vam čestitam dobiveno visoko odlikovanje od strane bratske Francuske u znak priznanja za Vaš udeo za uspeh ujedinjenih naroda. Mi smo ponosni ovim novim priznanjem Srpskom narodu.“¹⁴⁷⁾

Za Šarla de Gola i Francuze u pokretu otpora Mihailović je bio legitimni komandant „Jugoslovenske vojske u otadžbini“, oko čijeg se imena splela prava legenda prvih godina rata kao o vodećem antifašističkom borcu na Balkanu. Pisalo se o njemu kao o De Golu Balkana. Jovan Đonović, inače poznat kao veliki pobornik Mihailovića i ljuti protivnik komunista i Josipa Broza Tita, svojski se zalagao kao delegat Kraljevine kod Šarla de Gola u severnoj Africi 1944. da Francuzi, koji su „više nego naši prijatelji, jer ih volimo“, ne pošalju Titu francusku misiju.¹⁴⁸⁾

¹⁴⁶⁾ Isto, 307.

Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, Beograd, 1983, 236.

ASIP, Predsedništvo Kraljevine Jugoslavije u Alžiru, Jovan Đonović predsedniku vlade Božidaruru Puriću, 12. april 1944. - Šari De Gol nije podnosio komuniste. Osuđivao ih je kao nosioce građanskog rata u ime socijalnog prevrata. Đonović je smatrao da bi slanje misije kod Tita srpski narod teško doživelo. Za njega je NOVJ bila obična mistifikacija koju pomaže obmanuti Čerčil, a Tita i ustaše zajedno u zverstvima protiv srpskog naroda. Slanje misije srpski narod bi posebno teško primio, jer „Devedeset od sto Srba nisu za komunizam“; oni su za slobodu i demokratiju, i u organizaciji su Đenerala Mihailovića. „... I zaista, ne bi bilo ni sa francuskom gledišta oportuno, šaljući ma kog kod Tita, da ozlovoljite vaše vazdašnje prijatelje Srbe“. Đonović je smatrao da je neophodno da Francuzi pošalju vojnu misiju kod Mihailovića. U privatnoj audijenciji Šari De Gol je rekao Jovanu Đonoviću da on računa na prijateljstvo sa Jugoslavijom, a naročito sa Srbima. U podržavanju stare francuske ideje o regionalnim blokovima na Balkanu De Gol je i izričito računao na Srbe. Prihvatao je i ideju balkanske federacije, odnosno konfederacije pogotovu što nije bio siguran hoće li posle svega što se desilo Srbi moći da žive sa Hrvatima. Njegovo interesovanje za Tita nije prelazilo okvire karaktera pokreta kojemu je stajao na čelu, te i zato što su ga pomagali Englezi.

Mihailovići su imali dovoljan autoritet da bi ga mogli zameniti. Sam Mihailović, ako izuzmemo generala Miroslava Trifunovića Dronju, nije trpeo u svojoj sredini oficire koji bi mu mogli biti konkurenti.¹⁴⁹ Svi su oni imali niži čin od njega: potpukovnici i majori, kapetani i poručnici. Njegovo brzometno napredovanje novembra 1941 - juna 1942. još više ga je ojačalo. Na drugoj strani, nesklon vođenju politike on nije mogao politički osmisliti program svog pokreta. Stevan Moljević i Dragiša Vasić nisu mu davali dobre političke savete, a Topalović je stupio na scenu kada je Mihailovićeva zvezda počela da se gasi. Topalović je uveliko uticao na Mihailovića da prestane sa napadima na Hrvate i odbaci njihovu odgovornost za pokolje nad Srbima. Nije mogao da se pomiri sa promenom britanske politike, kako prema njemu lično tako i prema četničkom pokretu. Kao da je bio obuzet nekom dogmatskom i ukočenom politikom o večnim prijateljima i neprijateljima. Britanci su ga navodno morali podržavati, jer nisu smeli dozvoliti pobedu sovjetskog uticaja, a na drugoj strani partizani-komunisti su nepomirljiv protivnik. Kao da je zaboravljao Palmerstonovu kvintesenciju engleske političke mudrosti da večnih prijatelja i neprijatelja nema već da postoje samo „večni interesi“ prema kojima se svaka politika postavlja u skladu sa promenjenim okolnostima.

Srpsko društvo i politika nisu u dramatičnim godinama drugog svetskog rata uspeali da izbace ličnost koja bi odgovarala prelomnom vremenu.

Oko Mihailovića su se nalazili uglavnom niži oficiri, a među savetnicima isticao se republikanac, crnorukac, „levi liberal“ Dragiša Vasić, o kojem su se plele priče kao o „sovjetskom čoveku“, mada za to nema dokaza. Stevan Moljević je bio u mrežama nacionalističke ideologije, inače čovek koji je takođe bio nedorastao složenosti situacije. Dušan Simović u emigraciji nije pokazao svojstva političara, kao ni vojnika u aprilskom ratu. Kralj je bio nedozreo mladić, impulsivan, nesposoban da se odupre u prisustvu jačeg karaktera, u vlasti dvorske klike i Britanaca. Izvanredni srpski intelektualci u emigraciji sa Slobodanom Jovanovićem, Milanom Grolom, Božom Markovićem nisu bili na nivou težine istorijske situacije i zahteva visoke politike. Nacionalno-politički ekstremizam Konstantina Fotića u SAD nailazio je na otpore hrvatske emigracije i iseljenika.¹⁵⁰ Božidar Purić je pokazao izvanrednu energiju u otporu da se ukloni Mihailović, ali utrošenu uzaludno. Srbija nije ni imala istaknutijih političkih ličnosti od smrti Pašića, pogibije kralja Aleksandra i umorstva Sime Markovića u Staljinovim zatvorima.

¹⁴⁹ Oko njega su na Ravnoj Gori bili: artiljerijski kapetan Milenko Reljić, žandarmerijski kapetan Miloško Uzelac, konjički major Miodrag Palošević; s njim su bili potpukovnik Kraljeve garde Dragoslav Pavlović, major Aleksandar Mišić, poručnici i potporučnici, narednici i drugi - Z. Vučković, n.d., 73-81. - U Beogradu je bilo 35 generala kraljevske vojske, ali od njih nije poticala antiokupatorska delatnost - J. Marjanović, n.d., 74.

¹⁵⁰ Protiv K. Fotića i njegove povezanosti sa „Srbobranom“, te širenja Memoranduma SPC, ustao je S. Kosanović u pismu SI. Jovanoviću od 15. marta 1942 - AJ, Zbirka Save Kosanovića, k-4.

Srpski komunisti, u tradicijama srpske socijaldemokratske internacionalnosti, bili su bez većeg uticaja u centralizovanoj strukturi KPJ, kojoj je na čelu u ovom sudbonosnom vremenu stajao Josip Broz Tito, majstor preuzimanja vlasti, bez premca da je osvoji i zadrži ne obazirući se na žrtve. Srpski komunisti nisu imali snage da mu se suprotstave, čak i oni koji su to uradili posle 1945. postali su žrtve nemilosrdne „seče“.

Mihailovića je rat zatekao na položaju načelnika štaba Druge armije. U opštem rasulu vojske Kraljevine Jugoslavije, odlučio je da se ne predaje. Sa grupom oficira, podoficira i vojnika počeo je povlačenje od Doboja prema Srbiji. Stigao je na Ravnu goru sa 26 najvernijih polovinom maja 1941; njegovi bliski saradnici preciziraju taj datum, navodeći 11. maj 1941. godine. Opredelio se za zapadnu Srbiju, svestan koliko je osećanje slobode, patriotizma i neprihvatanja ropstva u tom kraju razvijeno i duboko u svest ljudi usađeno. Suvoborske padine i grebeni kao mesto užeg izbora ostale su mu u sećanju po slavnim bitkama iz prvog svetskog rata u kojima je učestvovao. Mihailovićev rad odlikovala je postupnost i sistematičnost. Sa postojecim jezgrom započeo je da širi krug saradnika, da uspostavlja poverenike po selima; povezuje se sa oficirima, žandarima, uglednim domaćinima, razvija obaveštajnu mrežu.¹⁵¹⁾ U Beogradu se stvara najuticajni centar od oficira koji nisu bili odvedeni u zarobljeništvo. Među njima su se nalazili mnogi kasniji Mihailovićevi komandanti: pukovnik Branislav Pantić, major Boško i Žarko Todorović, potpukovnik Dragoslav Pavlović, kapetan Aleksandar Saša Mihailović, majori Velimir Piletić i Radoslav Đurić.¹⁵²⁾

Mihailovićev pokret je samonikao, jer ga nisu pripremili ni emigrantska vlada ni Britanci. Maja 1941. Mihailović nije imao vezu sa vladom Dušana Simovića, prema kojoj je jedno vreme bio kritički raspoložen zato što je izbegla iz zemlje bez prave borbe. Bio je nepoznat širem oficirskom kolu i političarima u zemlji i emigraciji. Pokret je imao izrazito vojni karakter, s obzirom na rat i okupaciju. Oko Mihailovića na Ravnoj gori okupiće se i deo političara, ali Mihailović nije bio sklon stranačkim prvcima, zadržavajući prema njima kritički stav i rezerve zbog mogućnosti partijskih trvenja.

U istoriografiji se raspravlja o tome koja je organizacija prvo nastala: Mihailovićeva ili ona KPJ. U zapadnoj i emigrantskoj literaturi usvojena je bez razlike teza da je Mihailovićeva organizacija primarna u odnosu na organizaciju komunista. Po toj tezi Mihailović je već bio na Ravnoj gori dok su komunisti iščekivali signal Moskve. Očigledno je da se ne razaznaju pripreme i neposredni početak. Faktografski gledano, Mihailović se zaista našao na Ravnoj gori polovinom maja 1941, ne priznajući okupaciju i spreman da organizuje pokret otpora.

¹⁵¹⁾ J. Marjanović, n.d., 76.

¹⁵²⁾ Isto, n.d., 203-4.

Komunisti su imali snažnu izgrađenu organizaciju ilegalnog karaktera u kojoj je vojna komponenta dobijala sve više na značaju; izdaju prvi ratni proglas u aprilskom ratu, prikupljaju oružje, stavljaju članstvu do znanja da se borba protiv okupatora nastavlja, ali i protiv vlade Dušana Simovića koja je našla zaštitu kod Britanaca;^{153'} računaju na opštejugoslovenski karakter svoje organizacije. Mihailovićeva organizacija se maja-juna 1941. nalazila u samom začetku i prostirala na uskom području. Mihailović nije ni imao nameru da u toj fazi započinje aktivnu borbu protiv okupatora. Vođe ovih organizacija - Mihailović i Josip Broz - gotovo u isto vreme našli su se na tlu okupirane Srbije, jedan u zapadnoj Srbiji a drugi u Beogradu.

Pitanje bi trebalo postaviti na drugi način: da li su komunisti bili spremni da ustanu na borbu pre napada Nemačke na SSSR, ili još tačnije rečeno, pre nego stigne direktiva Kominterne. Iz shvatanja proleterskog internacionalizma proizlazi da komunisti nisu mogli ostati po strani borbe SSSR-a. U jugoslovenskoj istoriografiji decenijama je preovlađivala teza da je bilo potrebno sačekati sa borbom dok se nemačke snage ne odliju iz Jugoslavije, jednom rečju dok se prostor vojnički ne razredi. Iz izvora proizilazi da su pripreme komunista za ustanak bile sinhronizovane sa politikom Nemačke prema SSSR-u.^{154'}

Komunisti su prvi, pre Mihailovića, ali posle napada Nemačke na SSSR, započeli borbene akcije protiv saradnika okupatora. Na Ravnoj gori se od polovine maja do kraja juna 1941. kristalizovala defanzivna, a ne ofanzivna strategija. Mihailović je bio protiv toga da se prengli s borbom, da bi se narod sačuvao od daljih gubitaka, da se organizacija pripremi za borbu u odsudnom momentu kada se budu stekli povoljni uslovi na svetskom frontu protiv fašizma, u vidu savezničkih pobeda i posustajanja Nemačke. Četnička strategija nije se razlikovala od politike srpskih snaga u emigraciji - da se ne diže ustanak i ne dovodi u pitanje dalje prolivanje srpske krvi. Četnička organizacija je bila adut za završnu fazu rata, a na drugoj strani brana eventualnoj pojavi novih socijalno-političkih snaga na jugoslovenskoj pozornici.

Jedna zabluda emigrantske literature očituje se i u stavu da su komunisti bili iznenađeni napadom Nemačke na SSSR. Iz svih dokumenata KPJ vidi se, međutim, suprotno: da su se oni organizovali i spremali za otpor kada taj pravi momenat nastupi po proceni rukovodstva. Iz sačuvanih dokumenata se vidi da se borba očekivala u bliskoj budućnosti. Partija se pripremala za ustanak tek kada bude napadnut SSSR. To, međutim, ne znači da KPJ nije bila spremna i za druge alternative, ali je priprema za borbu protiv okupatora nesumnjivo bila prisutna.

¹⁵³⁾ Stav komunista protiv vlade D. Simovića sadržan ie u Majskim zaključcima - Proleter, 3[^]1-5/1941.

¹⁵⁴⁾ Pomenuta depeša Josipa Broza Kominterni od 13. maja 1941. da komunisti u Jugoslaviji spremaju ustanak kada SSSR bude napadnut. - Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941-1945, zbornik dokumenata, u rukopisu, SSIP - Dokumentacija

Mihailović je po starosti i vojnom iskustvu bio sličan Josipu Brozu Titu (rođen 1892), vođi drugog suparničkog pokreta koji se pojavio na istom, srpskom borbenom poprištu 1941. godine. Kao i Mihailović, i Broz je ratovao u prvom svetskom ratu, ali na drugoj strani fronta, kao vojnik Austro-Ugarske. Borio se prvo na srpskom frontu, kao pripadnik 25. puka 42. domobranske divizije, a kasnije u Karpaticima gde je bio i ranjen, proboden kopljem u borbi sa kozacima. Obojica su imali određeno međunarodno i obaveštajno iskustvo, ali im se istorijsko i socijalno iskustvo razilazilo. Mihailović je stajao na gledištu da je njegov pokret prevashodno vojni, za razliku od Tita koji je vojnu organizaciju stavljao u funkciju političkih ciljeva.

Mihailović je bio oslonjen na filozofiju srpskog sela, monarhizma, tradicionalnih pogleda, arhaičnih verovanja, što mu je davalo snagu vezanosti za to konzervativno tlo,¹⁵⁵ⁱ ali i oduzimalo perspektivu šireg viđenja događaja kako u jugoslovenskim tako i u svetskim okvirima.

U trenutku kada su i jedan i drugi počinjali ostvarivanje svoga poduhvata, Josip Broz je nastojao da u okviru drugog svetskog rata u Jugoslaviji ostvari socijalnu revoluciju, a Mihailović da oslonjen na kapital 27. marta, srpsku većinu u kraljevskoj vladi u inostranstvu, četničke oružane snage koje će stvoriti u zemlji, obezbedi prevagu dinastije i građanskih snaga na završetku rata, slično srpskim snagama 1918. godine. Suprotno Srbima, sve ostale nacionalne i političke snage u Jugoslaviji predstavile su se kao snage na strani Osovine, a pre svega glavni nacionalni konkurent - Hrvati, koji su 1941. osnovali Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), koja se našla na strani sila Trojnog pakta u tekućem ratu, objavljujući rat SSSR-u, slanjem čak vojnog kontigenta na Istočni front, Velikoj Britaniji i SAD. Josip Broz je imao prednost jer je bio oslonjen na malu, ali militantnu, izvanredno organizovanu Partiju, koju je do kraja boljševizirao uoči rata.¹⁵⁶ⁱ Računao je da revolucionarnim putem izvrši smenu vlasti. Kao internacionalist, situaciju je sagledavao u svetlosti politike SSSR-a, prihvatajući direktive koje su dolazile iz Moskve, ne obazirući se na nacionalnu sudbinu srpskog naroda, tim pre što je u njegovim vodećim snagama gledao glavnog protivnika nameravane revolucionarne strategije. Bitno je da je u Kominterni imao podršku Georgija Dimitrova, Vilhelma Pika i drugih članova egzekutive ovog međunarodnog komunističkog štaba. „Bugarska veza“ odigrala je i te kako značajnu ulogu prilikom ustoličenja Josipa Broza u Moskvi 1939. godine, o čemu govori i pristanak Broza da na čelo makedonske partijske organizacije dođe Metodije Satorov Sarlo, član Bugarske radničke partije i funkcioner u aparatu Kominterne.¹⁵⁷ⁱ Za razliku od Mihailovića, Josip Broz je, prema tome,

¹⁵⁵ⁱ Filis Oti (Phyllis Auty), Tito, Paris, 1972, 176.

¹⁵⁶ⁱ Računao je juna 1941. sa organizacijom KPJ od 12.000 članova, oslonjenom na 30 do 50.000 članova SKOJ-a u Jugoslaviji.

¹⁵⁷ⁱ Mada ga je Josip Broz zbog pripajanja makedonske organizacije BRP posle aprilskog rata isključio iz KPJ u leto 1941 - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 7, 58-59. - Politburo CK KPJ je doneo odluku o isključenju na osnovu izveštaja Lazara Koliševskog. O

imao pripremljena osnovna uporišta i organizaciju za ostvarenje svoje revolucionarne zamisli; uoči rata je uspostavljen snažan radio-punkt u Zagrebu, ilegalna partijska organizacija delovala je u prostoru cele Jugoslavije; rano je uočio značaj vojne komponente u budućim događajima. Imao je vidno iskustvo u ilegalnom poslu, veliki radijus kretanja, izrazito mlade saradnike u vrhu rukovodstva, jasnu jugoslovensku orijentaciju od koje nije odstupao čak ni onda kada je SSSR na zahtev Nemačke prekinuo, odnosno suspendovao odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom. Daleko brže od Mihailovića prilagođavao se izmenjenim odnosima snaga na jugoslovenskom poprištu, taktički ispravljajući liniju započete borbe protiv okupatora, ali ne odstupajući nikada od zamišljenog cilja da snage pod njegovim rukovodstvom u tekućem ratu osvoje vlast. Koliko su četnici čvršće i bučnije branili status quo u toku rata, oslonjeni i na savezničke javne izjave da nema unutrašnjih promena u toku rata, toliko je Josip Broz radio na njegovom razaranju u ruhu ofanzivne antiokupatorske borbe protiv snaga fašizma. Suprotno Mihailoviću, Tito je nalazio snage za rat na tri fonta: protiv okupatora, četnika i ustaša, za razliku od Mihailovića koji je neprekidno tražio tačku oslonca na spoljnjem faktoru, ne ustručavajući se da taj strani činilac bude oličen i u nacionalnom neprijatelju. Mihailović će rano doći u sukob sa svojim spoljnim protektorom - Britancima, suprotno Josipu Brozu koji nije rizikovao razlaz sa Staljinom ni onda kada je bio nezadovoljan njegovim zahtevima, svestan da bi to bilo ravno samoubistvu u uslovima komunističkog pokreta Jugoslavije i ugleda koji je Staljin uživao u narodu kao vođa velike Rusije. Simbolika je od strane KPJ održavana, iako stvarnost nije imala nikakve veze sa Staljinovim mistifikacijama. SSSR je bio antislovenska i antipravoroslavna država, pa ma koliko moskovski žrec u Otadžbinskom ratu i te kako koristio crkvene, slovenske i antigermanske simbole. Čak i onda kada je prihvatao kritike svog moskovskog centra, zbog stalnog zabražđivanja ulevo, suprotnog sovjetskoj politici harmonije u svetskom antifašističkom savezu, Josip Broz se povlačio, ispričavao, ubeđivao Moskvu u suprotno, menjao taktiku i simbole, ali ne i stvarnu revolucionarnu perspektivu pokreta kojem je stajao na čelu. Sa stanovišta svetskog iskustva, Mihailović je provincijski delovao u odnosu na Broza, što mu je bilo i daleko lakše jer se Tito nije obazirao na unutrašnje posledice, ukoliko nisu bile u vezi sa ostvarivanjem osnovnog cilja: revolucionarnog preuzimanja vlasti, postupno, sistematski, bez bučne revolucionarne retorike i u jugoslovenskim okvirima, koristeći komunističku nacionalnu politiku za savlađivanje bratoubilaštva prevođenjem na svoju stranu srpskih narodnih masa u NDH, a zatim uspostavljavajući ravnotežu sa Hrvatima i Muslimanima objektivnom pretnjom da će samo ako pređu na stranu narodnooslobodilačkog pokreta moći da se spasu od četničkog revanša i nađu na drugoj obali - antifašističkog rata.

tome je izvešten Pokrajinski komitet za Makedoniju 24. jula 1941. godine. Postupak starog „Bugarina“ (Šatorova), odgovornog pred CK KPJ za rad u Makedoniji, označen je ne samo kao „antipartijski već i kontrarevolucionaran“.

Mihailović sa delom oficira nije opraštao vladi što je napustila zemlju u trenutku vojnog sloma. Time je njen ugled uveliko bio narušen u zemlji i u inostranstvu, pa i okrnjen ugled antifašističkih snaga, koji su one stekle prevratom 27. marta 1941. godine. Međutim, jugoslovenska vlada je bila prihvaćena u inostranstvu kao jedini ustavni predstavnik Kraljevine Jugoslavije, nosilac njenog državnog i međunarodnog kontinuiteta. Za Britance je Vlada predstavljala celu Jugoslaviju, što se vidi iz činjenice da oni nisu legalizovali nijednu separatističku akciju u Jugoslaviji. Radilo se i o Vladi 27. marta, koja je dočekana s retkim poštovanjem na Ostrvu. Sem od Britanaca, uvažavana je i od antifašističke emigracije drugih zemalja koja se stekla na Ostrvu. Simovićeva vlada označavala je kontinuitet države i pored vojnog poraza. Kao zakoniti organ Kraljevine Jugoslavije Vlada se ponašala na osnovu više formalnih i faktičkih činjenica. Pre svega, Oktroisani (Septembarski ustav) nalazio se i dalje na snazi, dopuštajući kralju i vladi da ostvaruju svoja ovlašćenja i van zemlje. Britanci i ostale emigrantske vlade pokorenih evropskih zemalja prihvatile su Jugoslovensku vladu kao savezničku vladu. Antifašističke države nisu priznale deobu Jugoslavije, faktičke i formalne aneksije u njoj, kao ni stvaranje vazalnih režima na jugoslovenskom tlu. Vlada se, osim toga, izjasnila za nastavljanje borbe na strani saveznika. U Izjavi kraljevske jugoslovenske vlade od 4. maja 1941. rečeno je da Vlada nastavlja rat protiv neprijatelja, iako su kralj i vlada sa delom vojske bili prinuđeni da napuste nacionalnu teritoriju da bi sačuvali suverenitet države i nastavili, potpomognuti saveznicima, pod povoljnijim okolnostima borbu do potpunog uspeha.¹⁵⁸ Jugoslovensku vladu prihvatile su i SAD, iako su bile van rata, kao i druge neutralne države. Međunarodno-pravna doktrina i međunarodno pravni propisi odbacivali su komadanje državne teritorije od strane privremenog vojnog pobednika. Britanski ministar inostranih poslova Antoni Idn je već 16. aprila 1941. vladu označio za legitimnog predstavnika Kraljevine Jugoslavije, a britanski premijer Vinston Čerčil krajem juna izneo da vlada ima sve atribute državne suverene (nezavisne) vlasti.¹⁵⁹ Jugoslovenska vlada odbacila je stvaranje NDH i anektiranje drugih delova Jugoslavije od strane okupatora. ' Raskidala je odnose sa svim zemljama koje su uspostavile odnose sa NDH, sem sa Španijom, iz obzira prema Velikoj Britaniji da ova zemlja zadrži bar formalnu neutralnost.¹⁶¹ S ostalim poraženim savezničkim zemljama, čije su

¹⁵⁸) AJ, 103-24.

[^] ASSIP, Poslanstvo London, F-1.

Izjava (Deklaracija) Vlade o nastavljanju borbe za „vaspostavljanje teritorijalnog integriteta“ - AJ, 103-24; SAD su protestovale protiv povrede integriteta Jugoslavije, osuđivale aneksione akte i smatrale nevažećim stvaranje NDH - AVII, K-279 v, Reg. br. 19/3. - Obnovu i suverenost Jugoslavije potvrđivala je i Velika Britanija - ASSIP, Emigrantska vlada, Londonsko poslanstvo, Beleške o razgovoru D. Simovića i M. Ninčića sa V. Čerčilom 26. juna 1941.

¹⁶¹) Raskinula je odnose sa Rumunijom; protestovala je kod Vatikana zbog prijema A. Pavelića od strane pape Pija XII, maja 1941 - B. Krizman, Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943, Zagreb, 1981, 125-6.

vlade bile u Londonu, Jugoslavija je prihvatila ratne ciljeve koje su formirali vođi dveju velikih i vodećih demokratskih država SAD i Velike Britanije, kojima je septembra 1941. prišao i SSSR.^{162'}

Sve ove prednosti Vlade dobro su dolazile Mihailoviću u zemlji, jer su u savezničkom svetu obezbeđivali i legitimitet njegove akcije, kao nastavljača borbe koju je privremeno izgubila Jugoslovenska vojska u regularnom ratu. Iz istog ustavnog osnova Mihailović je izvlačio obavezu služenja vojske, poštovanje zakletve i vernost kralju kao vrhovnom komandantu. Mihailovićeve kritičke primedbe na bekstvo vlade odnosile su se na ministre i političare, a ne na vladu kao legitimnog predstavnika Kraljevine Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Sam Mihailović, pak, nije imao nikakve veze sa vladom na Bliskom istoku i kasnije u Londonu. Prve veze uspostavio je sa Britancima, a septembra 1941, godine i sa Vladom.^{163'}

Međunarodna i ustavna potpora oficirske akcije objektivno je koristila Mihailoviću, iako u početku od nje nije imao nikakve materijalne pomoći. Kao i u prošlom ratu, Srbija je imala svog kralja i vladu u inostranstvu, što se sa stvaranjem oružanih snaga u zemlji moglo dobro iskoristiti za kraj rata prilikom poraza sila Osovine. Međutim, ova povoljna pozicija može se posmatrati i sa druge strane, koja otkriva i okolnosti koje baš nisu bile naklonjene srpskim snagama u zemlji i inostranstvu. Vlada je, za razliku od vlade Srbije u prvom svetskom ratu, napustila zemlju posle jednog neuspešnog rata, koji je otkrio sve slabosti države i vojske, krizu nacionalnih odnosa, politički, vojni i moralni raspad jugoslovenskog društva. Umesto regenta Aleksandra, koji se nalazio na čelu vojske u prvom svetskom ratu, njegov naslednik Petar II stupio je na presto državnim udarom, pre punoletstva. Ličnost mladog monarha bila je nedorasla ozbiljnosti istorijske situacije i drami koju su doživljavali narodi Jugoslavije, zbog njegove emocionalne nezrelosti, labilnog karaktera. Bez životnog i društvenog iskustva, mladi monarh je lako potpadao pod uticaj dvorskih koterija, Britanaca i uticajnih članova vlade. Britanski izvori skiciraju ga kao ličnost „slabašnog karaktera“, nesposobnu da pronikne u krupne političke probleme, nestabilnu, prevrtljivu koja jednostavno nije uspela da odraste, „beznadežno neotpornu u prisustvu jačeg karaktera“ i potpuno nemoćnu u zamršenim situacijama koje su nadmašivale njene mogućnosti.^{164'}

¹⁶²⁾ U Londonu u Palati Sent Džemsa, septembra 1941, na kojoj su savezničke zemlje prihvatile Atlantsku povelju Ruzvelta i Čerčila iz avgusta 1941.

¹⁶³⁾ Mihailović je prve veze uspostavljao preko Carigrada, koristeći'za to poslovne ljude. Te veze se utvrđuju na jul-avgust 1941. godine. Britanska radio-služba na Malti uhvatila je prvu poruku iz štaba D. Mihailovića 14. septembra 1941, dostavljajući je jugoslovenskoj vladi u Londonu. Dan pre toga, 13. septembra 1941, misija sa D. T. Hadsonom je iz Kaira odletela za Maltu. Pre nego je i Hadson stigao u njegov štab oko 25. oktobra, Mihailović je imao veze sa jugoslovenskom vladom preko Britanaca.

¹⁶⁴⁾ B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 111-112.

S kraljem i vladom aprila 1941. uspeo je da izbegne mali broj oficira i vojnika,^{165'} a nisu se ispunila ni očekivanja da će poći za rukom da se stvori dobrovoljačka vojska od Jugoslovena u SAD, Kanadi i drugim vanevropskim zemljama. Zanemarljiv je i broj ratnih zarobljenika, Slovenaca i Hrvata, koji su se borili u jedinicama italijanske vojske u Severnoj Africi.^{166'}

Jugoslovenska vlada bila je zarobljenik Britanaca, koji su kontrolisali sve njene veze sa Jugoslavijom i ostalim svetom. Najteže je, ipak, padalo to što Vlada nije bila homogeno telo, koje bi skladno i jedinstveno funkcionisalo. Već iz zemlje ona je izbegla podvojena na srpsko i hrvatsko krilo vlade. Srpsko krilo optuživalo je Hrvate za izdaju, a ovi Srbe za dvadesetogodišnju prevlast u Kraljevini Jugoslaviji, koja je smatrana primarnim uzrokom sloma. Srpsko-hrvatske strasti tek će se rapaliti kada pristignu vesti o ustaškim pokoljima Srba i surovom progonu Srpske pravoslavne crkve u NDH, a na drugoj strani o Mihailovićevim oružanim snagama koje je srpska većina u vladi prihvatila kao svoje oružane formacije. Sve do tada odnosi u vladi su, i pored oštrih rasprava, bili snošljivi, o čemu govori prihvatanje Deklaracije od 4. maja 1941. sa označavanjem sporazuma Cvetković-Maček kao „jednog od temelja državne politike”.^{167'} No, nije trebalo dugo čekati na sukobe koji su otkrivali dublje uzroke ponašanja u emigraciji, pre svega otvaranjem rasprava oko „velike Srbije” ili Jugoslavije, ocena karaktera vladavine između dva svetska rata, pitanja granica, odnosa prema Sporazumu Cvetković - Maček. Budislav Anđelinović Grga, kao predstavnik jugoslovenske struje, video je u vladi puku kombinaciju partija i grupa: „Srpski klub plus HSS plus Slovenačka pučka stranka”, što je u stvarnosti davalo negaciju jugoslovenske politike.^{168'} Hrvatski političari koji su se našli u emigraciji i oni koji su odranije bili van Jugoslavije obrazovali su faktički hrvatski nacionalni front, koji je celokupnu politiku posmatrao kroz prizmu HSS-a, nastojeći da oko te svoje platforme okupi i hrvatsko iseljništvo.^{169'}

Konkretnom analizom ponašanja rada i delovanja srpskih političara u emigraciji, obezvređena je teza koja je dugo živela u historiografiji da je, nasuprot ovom totalitarnom okupljanju i grupisanju hrvatskih

¹⁶⁵⁾ Milan Grol je isticao da je vlada izašla iz zemlje, a da nije izvukla „ni bataljona” - U Ramleu se nalazilo 209 avijatičara od kojih 90 pilota. - AJ, Zbirka Save Kosanovića, Zapisnik vlade od 8. maja 1941. - Simović je na sednici vlade 30. aprila saopštio da su u Aleksandriju uplovili: 1 podmornica i 2 torpedna čamca, kao i spustilo 8 hidroavionu - AJ, Zapisnik od 30. aprila, Zbirka Save Kosanovića - Jožo Tomasevič navodi 1072 lica (avijatičari, mornari, građanska lica u vojsci itd.) - n.d., 251. Zamišljeno je da se ovaj bataljon (505 lica), uz podršku Britanaca, organizuje kao motorizovana jedinica - B. Krizman, n.d., 243.

^{167>} AJ, 103-24.

j^j M. Stefanovski, n.d., 125.

⁹⁾ Slovenci su činili „najjedinstveniju grupu” u jugoslovenskoj političkoj koloniji, a za njima su bili Hrvati kao nacionalni front pod zastavom HSS (ban Ivan Šubašić, J. Krnjević, J. Šutej, Ilija Jukić, Rudolf Bičanić), dok su od ranije u inostranstvu boravili Bogdan Radica (Služba za informativne poslove) i Dinko Tomašić (ovlašćen od HSS za rad među iseljenicima na programu HSS) - Isto, 127.

političara, došlo do stvaranja i jedinstvenog srpskog nacionalnog fronta u vladi. Među srpskim političarima i stranačkim prvacima u emigraciji nalazili su se: prvaci Demokratske stranke - Milan Grol, Boža Marković, Božidar Vlajić i Dobrivoje Lazarević; Radikalne stranke - Miloš Trifunović, Momčilo Ninčić, Krsta Miletić i Miloš Bobić; Zemljoradničke stranke - Milan Gavrilović, Branko Čubrilović, Miloš Tupanjanin i Košta Krajšimović; Samostalne demokratske stranke - Srđan Budisavljević, Sava Kosanović i Većeslav Vilder, i Jugoslovenske nacionalne stranke - Jovan Banjanin, Bogoljub Jevtić, Petar Živković i hrvatski predstavnici JNS - Grga Anđelinović i Manfred Paštrović. Od srpskih političara uticajnu ulogu je imao i specijalni delegat Vlade na Bliskom istoku - Jovan Đonović, kao i Boža Maksimović i prof. Mihailo Konstantinović. Srpski političari priznavali su Slobodana Jovanovića za neosporan autoritet.¹⁷⁰ Srpska politička grupacija u emigraciji bila je nacionalno podeljena, kao što je to bila i sve vreme između dva svetska rata. Delili su ih stranačke suprotnosti, rivalstvo vođa, različiti pristupi unutrašnjem uređenju, odnosi sa Hrvatima, stav prema Jugoslaviji ili Srbiji, na kom pitanju su se naročito razilazili prvaci SDS i JNS kao Jugosloveni, za razliku od ostalih političara i ministara uže srpske orijentacije. Ali i tu je bilo izuzetaka (Milan Grol, Boža Maksimović). Zla sećanja vukla su se još iz vremena šestojanuarskog režima (odnos JNS i stranaka kasnije Udružene opozicije). Mada je ta podvojenost bila jedna od bitnih karakteristika srpske politike, ona je ipak bila uticajnija od hrvatske iz mnogo razloga. Pre svega, srpski političari su imali kralja iz dinastije Karađorđevića. U procenjivanju stvarne moći ne bi trebalo smetnuti s uma i krugove oko dvora. Srbi su do Ivana Subašića držali predsedništvo vlade i resor spoljnih poslova. Od januara 1942. ministar vojni je Draža Mihailović. U bitnim stvarima srpske politike ipak je dolazilo do jedinstvenog grupisanja i davanja otpora hrvatskoj politici. Pozicija srpske politike u emigraciji faktički se pojačala prihvatanjem Mihailovićevih snaga u zemlji, ali je istovremeno i oslabila jer su počele borbe oko Mihailovića i protiv njegove akcije. Hrvatski političari imali su prednost u tome što je njihova pozicija kod Britanaca bila povoljnija, pa čak i favorizovana u tako važnom pitanju kao što je oblikovanje budućeg unutrašnjeg uređenja Jugoslavije.

¹⁷⁰ Razilazili su se stranački; postojala je razlika između vojnika i civila; onih iz „matice“ i Srba „iz preka“; srpskih nacionalista i jugoslovenskih integralista, demokrata i antidemokrata, uglednih političara i intelektualaca i krajnje kompromitovanih političara u ranijim režimima.